

Građanska kultura grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća

Matok, Luka

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:194671>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

**GRAĐANSKA KULTURA GRADA ZAGREBA U
DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA**

Diplomski rad

Kandidat: Luka Matok

Zagreb, 22. lipnja 2021.

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

**GRAĐANSKA KULTURA GRADA ZAGREBA U
DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA**

Diplomski rad

Kandidat: Luka Matok

Mentor: doc. dr. sc. Kristina Milković

Zagreb, 22. lipnja 2021.

SADRŽAJ

SAŽETAK	3
I. UVOD	4
II. POJMOVNO ODREĐENJE I OBLIKOVANJE GRAĐANSKOGA IDENTITETA	8
A. Uopće.....	8
B. Pojmovno određenje građanskoga identiteta.....	9
1. Pojam „identiteta“.....	9
2. Pojam „nacionalnoga identiteta“ i „nacije“.....	9
C. Oblikovanje građanskoga identiteta.....	11
1. Uopće.....	11
2. Oblikovanje hrvatskoga nacionalnoga identiteta.....	12
III. KULTURNI IDENTITET GRADA ZAGREBA U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA	15
A. Povijesna zbivanja i ustroj gradske uprave grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.....	17
B. Proces urbanizacije grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.....	21
1. Uopće.....	21
2. Donji grad, Gornji grad i Kaptol u procesima urbanizacije.....	24
3. Procesi urbanizacije i razvoj grada Zagreba od 1880. godine.....	26
3.1. Arhitektonska i restauratorska djelatnost Hermana Bolléa.....	28
(a) Izgradnja kompleksa Mirogoja.....	29
(b) Restauracija Zagrebačke katedrale.....	31
3.2. Početak oblikovanja istočnoga, zapadnoga i južnoga perivoja Zelene potkove.....	32
IV. GRAĐANSKA KULTURA GRADA ZAGREBA U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA	37
A. Procesi modernizacije kao pretpostavka uspostave građanskih društava.....	37
1. Uopće.....	37
2. Modernizacijski procesi hrvatskoga narodnoga preporoda.....	38
B. Pojedine sastavnice građanske kulture grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.....	42
1. Kulturni, gospodarski i intelektualni razvoj grada Zagreba.....	42
1.1. Postanak privrednih dinastija.....	46
1.2. Razvoj građanskoga poduzetništva.....	47
(a) Uopće.....	47
(b) Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba.....	48
2. Društveni život grada Zagreba.....	53
2.1. Kazališni život.....	54
2.2. Plesni i glazbeni život.....	56
2.3. Likovni život.....	57
2.4. Sportski i rekreativni život.....	59
2.5. Ostala područja društvenoga života.....	61
3. Zagrebačka građanska svakodnevnica.....	65
3.1. Kultura kavana.....	65

3.2. Svakodnevni modni izričaj.....	68
3.3. Građanski prehrambeni običaji.....	70
3.4. Ženska građanska svakodnevnica.....	72
V. ZAKLJUČAK.....	76
BIBLIOGRAFIJA.....	79
PRILOZI.....	84

Građanska kultura grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća

SAŽETAK

Građanski život građana grada Zagreba u ranome modernome razdoblju 19. stoljeća sastojao se od i izražavao u ukupnosti raznovrsnih, ali međusobno povezanih sastavnica koje sačinjavaju sastavne dijelove građanske kulture, uključujući kazališni, plesni, glazbeni i likovni život, sportski i rekreativni život te pojedina druga područja koja se uobičajeno smatraju područjima života u građansko-kapitalističkome društvu. U Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća građansko društvo je u nastajanju. Temeljem modernizacijskih procesa hrvatskoga narodnoga preporoda u Zagrebu druge polovice 19. stoljeća, postupno i, redovno, neravnomjerno i u diskontinuitetu, ali u idejnome i duhovnome kontinuitetu, započinje oblikovanje obrazaca života inherentnih zapadnome građanskome društvu, uključujući kulturu kavana, svakodnevni modni izričaj i prehrambene običaje. U tome smislu, građanska kultura grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća predmetom je ovoga rada.

Ključne riječi: procesi modernizacije, građansko-kapitalističko društvo, grad Zagreb, građanska kultura, druga polovica 19. stoljeća

Civic culture of the City of Zagreb in the second half of the 19th century

ABSTRACT

The civic lifestyle of citizens of the City of Zagreb in the early modern period of the 19th century consisted of and expressed themselves in the totality of diverse, but interconnected elements which constitute integral components of urban culture, including theater, dance and music and visual arts, sports and recreation as well as certain other domains which are generally considered domains of life in a civic and capitalistic society. In the second half the 19 century, the civic society of Zagreb was emerging. By virtue of the modernization processes of the Croatian national revival, the formation of patterns of life inherent to western civic society began to emerge in Zagreb gradually and, regularly, unevenly and in discontinuity, but in conceptual and spiritual continuity, including the culture of coffee rooms, everyday fashion expression and dietary habits. In that sense, the civic culture of the City of Zagreb in the second half of the 19th century is the subject of this thesis.

Key words: processes of modernization, civic and capitalistic society, City of Zagreb, civil culture, second half of the 19th century

I. UVOD

1. Građanski život građana grada Zagreba u modernome razdoblju 19. stoljeća sastojao se od i izražavao u ukupnosti raznovrsnih, ali međusobno povezanih sastavnica koje sačinja-vaju sastavne dijelove građanske kulture, uključujući kazališni, plesni, glazbeni i likovni život, sportski i rekreativni život te pojedina druga područja koja se uobičajeno smatraju dijelom života u građansko-kapitalističkome društvu. U Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća građansko društvo je u nastajanju. U tijeku su modernizacijski procesi započeti u hrvatskome narodnome preporodu učinci kojih će, u pojedinim područjima, biti proizvedeni u postpreporodnome razdoblju, a pojedini i prijelazom u 20. stoljeće. Obrasci života inherentni zapadnome građanskome društvu, uključujući kulturu kavana, svakodnevni modni izričaj i prehrambene običaje oblikuju se postupno i, redovno, neravnomjerno i u diskontinuitetu, sukladno unutar-njim i vanjskim političkim, društvenim i gospodarskim okolnostima.

2. U hrvatsko-slavonskom području dolazi do refeudalizacije, odnosno produžuje se razdoblje feudalne Hrvatske do 1848. godine i, slijedom toga, ograničuju se modernizacijski procesi 19. stoljeća koji će biti temeljem uspostave građansko-kapitalističkih društava u europskim državama u kojima nacije nisu neposredno oblikovane, do završetka 18. stoljeća, na francusko-engleskim revolucionarnim tekovinama. Carskim patentom od 7. rujna 1850. godine, Zagreb je ustrojen kao jedinstvena općina na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije sa 16.036 stanovnika. Time su uspostavljene formalne pretpostavke za urbani razvoj grada Zagreba, u arhitektonsko-urbanističkome te građansko-kulturnome smislu, kao modernoga srednjoeuropskoga grada. U tu svrhu u Zagrebu započinje uspostava ustanova u kulturi, uključujući znanost i obrazovanje, kao inkubatora nacionalne, ali i građanske kulture. Kulminacija toga bit će izgradnja palače Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1880. godine, i palače Hrvatskoga narodnoga zemaljskoga kazališta, 1895. godine. U razdoblju od 1857. do 1880. godine u Zagrebu se odvijaju osobito pozitivni demografski procesi. Posljedica je to uspostave i uređenja Donjega grada, omeđenoga Ilicom i Jurišićevom ulicom na sjeveru, Željezničkim kolodvorom na jugu, Savskom cestom i Kolodvorskom ulicom na zapadu te Draškovićevom ulicom na istoku kao i pojave neplanskih gradskih četvrti na Trnju i Trešnjevci. Naime, od 1850. godine, Donji grad, u urbanome mentalitetu, zamjenjuje Gornji grad i Kaptol. Slijedom toga, a temeljem urbanističkih pravnih akata usvojenih 1875. i 1888. godine kao predmet urbanizacijskih procesa određuje se Donji grad koji se, u skladu s načelima historičkoga urbanizma, a temeljem prijedloga Milana

Lenucija, ima obrubiti nizom trgova-parkova ili perivojnih trgova koje će sačinjavati perivoj obrubljen alejama s parterom na središ-njoj plohi, soliterima u uzdužnoj osi te obodima kao prostorom za izgradnju građevina reprezentativne naravi. Gornji grad i Kaptol uzgredno se i sporadično pojavljuju kao prostor intenzivne urbanizacije. Stoga, zakonitošću urbanističkih procesa, Zagreb započinje asimilaciju prigradskih područja, što će biti temeljem daljnje izgradnje i obnove ulica i građevina, ustrojavanja jedinstvenoga upravnoga uređenja te usvajanja pravnih akata u području urbanizacije. Istovremeno, a počev od 1835. godine, hrvatski narodni preporod će, kao skup modernizacijskih procesa na području povijesnih hrvatskih zemalja, objediniti prednacionalne zadatke prednacionalnoga hrvatskoga usmjerenja oblikovanjem nacionalne građanske, kulturne i ekonomske politike, s ciljem uspostave jedinstvenoga područja, razvoja kapitalističkoga gospodarstva industrijskoga tipa i ustrojavanja ustanova u kulturi, uključujući znanost i obrazovanje, a glavnina kojih će se učinaka ostvarivati na području grada Zagreba.

3. S obzirom na prethodno navedeno, Zagreb se, od druge polovice 19. do prijelaza stoljeća, slijedom ukupnosti modernizacijskih procesa, uspostavlja, razvija i oblikuje kao moderan srednjoeuropski grad u društvenome, kulturnome i ekonomskome smislu. Neizostavna identitetska sastavnica grada u građansko-kapitalističkom društvu je građanska kultura. Stoga, istraživačko pitanje ovoga diplomskoga rada glasi: „*Što je građanska kultura Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća?*“. U tome smislu, ovo istraživačko pitanje obuhvaća: (1) raščlambu, tumačenje i kritičko vrednovanje pojma i oblikovanja građanskoga identiteta, (2) raščlambu, tumačenje i kritičko vrednovanje procesa modernizacije 19. stoljeća, a osobito u svezi učinaka modernizacijskih procesa temeljem kojih se uspostavlja i oblikuje građansko-kapitalističko društvo, (3) raščlambu, tumačenje i kritičko vrednovanje kulturnoga identiteta grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, a osobito u svezi ustroja gradske uprave i procesa urbanizacije te (4) raščlambu, tumačenje i kritičko vrednovanje pojedinih sastavnica građanske kulture grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, uključujući zagrebački kulturni, intelektualni i gospodarski razvoj, zagrebački društveni život i zagrebačku građansku svakodnevicu.

4. Historiografski, građanska kultura grada Zagreba, u načelu, obrađuje se kao sastavni dio djela o zagrebačkoj povijesti. Redovno, obrada građanske kulture uzgredna je sastavnica obrade političke povijesti grada Zagreba, a, iznimno, pojedinih djela o zagrebačkoj društvenoj, kulturnoj ili ekonomskoj povijesti. Središnji autori s područja povijesti grada Zagreba jesu Franjo Buntak, Mirjana Gross, Robert Horvat, Vjekoslav Klaić, Vesna Leiner,

Zvonimir Mil-čec, Gjuro Szabo i Ivan Tkalčić. U kategoriji autora društvene, kulturne ili ekonomske povijesti Zagreba ističu se Lelja Dobronić, Nada Bezić, Dragutin Hirc, Iskra Iveljić, Nada Klaić, Mira Kolar Dimitrijević i Ines Sabotič. Do izdavanja djela *Stari Zagreb*, Gjуре Szabe, 1940. godine, relevantnih monografija o povijesti grada Zagreba iznimno je malo. Dapače, većina djela obja-vljuje se u obliku turističkih monografija. Počev od druge polovice 20. stoljeća objavljuju se brojne monografije o općoj povijesti Grada Zagreba, a pojedine i kao djela popularizacijske naravi. U tome smislu, osobito su značajna djela *Tisućljetni Zagreb* (1987.), Ivana Kampuša i Igora Karamana, *Povijest Zagreba* (1996.), Franje Buntaka, te, u dva sveska, *Povijest Grada Zagreba* (2012.), Hrvoja Gračanina, Zrinke Nikolić Jakus, Borislava Grgina, Nataše Štefanec, Hrvoje Petrića, Drage Roksandića, Krešimira Regana, Željka Holjevca, Zorana Grijaka i Ive Goldsteina.

5. Uz literaturu političke, društvene, kulturne i ekonomske povijesti, u izradi rada korištena je i literatura iz područja arhitekture, a osobito urbanizma, demografije, dizajna, a osobito povijesti dizajna, ekonomije, povijesti umjetnosti, prava i sociologije. U izradi rada kao izvor korišten je *Katalog Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe*. Metodološki, rad je izrađen obradom predmetne bibliografije, a osobito raščlambom, tumačenjem i kritičkim vredno-vanjem činjenica navedenih u literaturi, usporedbom činjenica navedenih u historiografskoj i ostaloj literaturi te raščlambom odnosa, tumačenjem odnosa i kritičkim vrednovanjem odnosa činjenica navedenih u historiografskoj i ostaloj literaturi. Također, raščlanjuju se, tumače i kritički vrednuju činjenice utvrđene na temelju *Kataloga Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe*, a koje su u svezi s modernizacijskim procesima 19. stoljeća, odnosno uspostavom građansko-kapitalističkoga društva i, slijedom toga, pojedinih sastavnica građanske kulture grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.

6. Sadržajno, rad se sastoji od pet poglavlja – i to: (1) Uvod, (2) Pojmovno određenje i oblikovanje građanskoga identiteta, (3) Kulturni identitet grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, (4) Građanska kultura grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća i (5) Zaključak.

7. U uvodnome poglavlju, određuje se predmet i ciljevi rada te se temeljem toga određuje istraživačko pitanje i metodologija rada uz navođenje stanja istraženosti predmeta rada, bibliografije korištene u izradi rada te pregled sadržaja.

8. U drugome poglavlju obrađuje se pojam i oblikovanje građanskoga identiteta te, s time u svezi, građanske kulture, a s osobitim osvrtom na pojam i oblikovanje nacionalnoga identiteta i nacija, uključujući i proces oblikovanja hrvatske nacije.

9. U trećemu poglavlju obrađuje se kulturni identitet Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća na temelju ustroja gradske uprave te procesa urbanizacije u drugoj polovici 19. stoljeća, a s osobitim osvrtom na urbanizacijske procese od 1880. godine, uključujući arhitektonsku i restauratorsku djelatnost Hermana Bolléa te početak oblikovanja istočnoga, zapadnoga i južnoga perivoja Zelene potkove.

10. U četvrtome poglavlju obrađuju se procesi modernizacije kao pretpostavka uspostave građanskih društava, a s osobitim osvrtom na hrvatski narodni preporod kao skup modernizacijskih procesa sa svrhom uspostave građansko-kapitalističkoga društva na područjima povijesnih hrvatskih zemalja, te pojedine sastavnice građanske kulture Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, a s osobitim osvrtom na kulturni, intelektualni i gospodarski razvoj u drugoj polovici 19. stoljeća, uključujući postanak privrednih dinastija, razvoj građanskoga poduzetništva i organizaciju Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe, društveni života Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, uključujući kazališni, plesni, glazbeni, likovni te sport-ski i rekreativni život te građansku svakodnevicu Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, uključujući kulturu kavana, modni izričaj, prehrambene običaje i žensku građansku svakodnevicu.

11. Na kraju je iznesen zaključak. Bibliografija i prilozi navedeni su u nastavku.

II. POJMOVNO ODREĐENJE I OBLIKOVANJE GRAĐANSKOG IDENTITETA

A. Uopće

1. Druga polovica 19. stoljeća obilježena je revolucionarnim promjena u svim strukturama društva koje će se odraziti i na oblikovanje građanskoga identiteta¹. U modernizacijskim procesima 19. stoljeća razdjelnica je 1848. godina kada je, u „Proljeću naroda“, revolucionarna misao, zahtijevajući društvene, a osobito gospodarske, političke i pravne, reforme, kulminirala u razvijenim, ali i nerazvijenim državama, počev od Kraljevstva Dviju Sicilija do Carevine Austrije. Iako su između društvenih struktura u europskim državama 19. stoljeća postojale mnogobrojne razlike, prevlast ruralnoga stanovništva te ruralnih gradova prouzročiti će niz političkih zbivanja koje će utjecati na oblikovanje građanskoga identiteta. Uz iznimku Francuske revolucije koja se, i danas, u suvremenoj historiografiji, ali i drugim društvenim znanostima, smatra temeljem uspostave građanske nacionalne države, revolucionarna zbivanja 1848. godine biti će osnova usvajanja liberalnih načela u pravnim poretcima europskih država u kojima nacije nisu neposredno oblikovane na francusko-engleskim revolucionarnim temeljima.

2. Na području Carevine Austrije, revolucija u Kraljevini Ugarskoj biti će neposredan temelj usvajanja Ustava od 7. ožujka 1849. godine koji će, uspostavom zakonske jednakosti građana, zaštite privatnoga vlasništva i neograničenoga stjecanja prava vlasništva i zaštite slobode ugovaranja, konstitucionalizirati osnovne sastavnice građansko-kapitalističkoga društva². U odnosu na pretkapitalističke države u kojima je teritorijalna i identitetska istovjetnost države i naroda ostvarena do završetka 18. stoljeća, i u kojima se „građanstvo u svom usponu na vlast jednostavno proglasilo nacijom, težeći da u nju integrira i sve ostale društvene slojeve“³ na područjima na kojima takva istovjetnost nije postojala, građansko-kapitalističko društvo uspostavlja se na temelju skupa povijesnih procesa modernizacijskoga tipa koje suvremena historio-grafija naslovljava pojmom „narodnoga preporoda“. Na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije, izrazom takvih procesa biti će sazivanje Sabora

¹ Eric HOBSEBAWM, *Doba kapitala: 1848–1875*, Zagreb, 1989., 11.

² Neda ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava, Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb, 2002., 83.

³ Igor KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750–1918)*, Zagreb, 2000., 90.

koji će, kao građanski pretparlament, zasjedajući od 5. lipnja do 9. srpnja 1848. godine, usvojivši odluke o ukidanju urbara i urbar-skih službi te regalnih prava, uspostaviti temelj hrvatskoga građanskoga društva i, slijedom toga, građanske kulture.

B. Pojmovno određenje građanskoga identiteta

3. Građanski identitet je identitet koji se temelji na osjećaju pripadnosti pojedinoj zajednici na određenome području na kojemu je uspostavljena ravnopravnost pripadnika zajednice, jedinstvene društvene ustanove te zajedničke vrijednosti utemeljene na tradiciji⁴. Određenje građanskoga identiteta pretpostavljeno je je pojmovnim određenjem identiteta, nacionalnoga identiteta kao posebne vrste identiteta te nacije.

1. Pojam „identiteta“

4. U sociološkome smislu, pojam „identitet“ iznimno je složen. Uopće, identitet je skup osobina koje pojedinca, u smislu pojedinačnoga identiteta, ili skupinu pojedinaca, u smislu skupnoga identiteta, čine posebnim u odnosu na druge pojedince ili skupine pojedinaca. Naime, tradicionalna koncepcija identiteta temelji se na razlikovanju pojedinca i društvenoga okruženja pojedinca. S obzirom da je istraživanjima dokazano da je identitet pojedinca proizvod trajne interakcije pojedinca i društvenoga okruženja pojedinca, tradicionalno poimanje identiteta je napušteno. Svaki identitet je, a osobito sa stajališta kulturne i društvene povijesti, pretpostavljen povijesnim okolnostima pojedinoga povijesnoga razdoblja, ali i kulturnim i društvenim narativom koji je, u objektivnoj zbilji pojedine društvene zajednice, konstruiran kao narativ. Kao društvena pojava, identitet je „usađen u društvene, političke, kulturne, povijesne i ekonomske strukture koje određuju kako će se taj identitet izražavati i kakvo će biti nje-govo značenje“⁵ Razumijevanje identiteta neizmjereno je bitan dio svakoga pojedinoga društva, a osobitog stoga što su svi pojedinačni identiteti u određenoj mjeri ili na određen način društveni identiteti, a što je temeljem pojmovnoga shvaćanja identiteta pojedinca, odnosno identiteta skupine, organizacije te cjelokupne nacije⁶

2. Pojam „nacionalnoga identiteta“ i „nacije“

⁴ Duško SEKULIĆ, „Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatska“, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 40(2), 2003., 141.

⁵ Isto, 140.

⁶ Ivan CIFRIĆ, Krunoslav NIKODEM, „Socijalni identitet u Hrvatskoj: Koncept i dimenzije socijalnoga identiteta“, *Socijalna ekologija*, Hrvatsko sociološko društvo, 15(3), 2006., 173.

5. Pojam „nacionalnoga identiteta“, u smislu identiteta pojedine nacije, odnosno skupnoga identiteta stanovnika određenoga politički i geografski određenoga prostora, pretpostavljen je pojmom „nacije“⁷. Pojam „nacije“ suvremeni je pojam i središnji pojam suvremene političke znanosti. Nacija je etnička, politička, kulturna, uključujući i jezična, i ekonomska zajednica koja, na područjima koja se povijesno smatraju područjem odnosno zajednice, uspostavlja jedinstvenu, nezavisnu i suverenu nacionalnu državnu tvorbu. Nacija nastaje u građanskome društvu. Temeljna pretpostavka postanka nacije je zakonska ravnopravnost subjekata društva. Stoga, nacija, ni pojmovno, ne može biti proizvod staleškoga društva. U tome smislu, postanak nacije pretpostavljen je procesima modernizacije, a osobito procesom nacionalne integracije. Nacionalnom integracije, prednacionalne etničke zajednice objedinjuju se horizontalno, uspostavom jedinstvenoga područja, i vertikalno, uspostavom jedinstvenih društvenih ustanova^{8,9}. O procesima modernizacije v. *infra* IV. A. 1.

6. Naciju kao vrstu nacionalne zajednice određuje nacionalni identitet. Pojam „nacionalnoga identiteta“ nije jednostran, a osobito stoga što su, u razdoblju trajnih globalizacijskih procesa, nacionalni identiteti predmetom trajnih promjena kao i slijedom činjenice da je nacionalni identitet jedna dimenzija identiteta koja se sastoji od mnogobrojnih preklapajućih identiteta. „S nacionalističkoga gledišta, nacionalni identitet nije samo primordijalan, nedjeljivi dio našega osobnog identiteta – on ima povlašten status moralne obvezatnosti“¹⁰. U tome se smislu, nacionalni identitet, kao prirodni fenomen, poistovječuje s objektivnim biološkim kategorijama poput spola ili krvne grupe. Takvo poimanje, nacionalni identitet, redovno, poistovječuje s etničkim ili narodnosnim identitetom. Narodnost je, međutim, jedna kategorija nacionalnoga identiteta. Prema Smithu, nacionalni identitet sastoji se od roda, teritorija, klase, religije i narodnosti kao međuovisnih kategorija koje međusobno pretpostavljaju svoje postojanje¹¹. Takvo naziranje u skladu s koncepcijom temeljem koje nacija, u procesu nacionalne integracije, nastaje objedinjavanjem prednacionalnih zajednica na etničkoj, političkoj, kulturnoj i ekonomskoj osnovi. Povijesni procesi oblikovanja

⁷ Oto BAUDER, „Pojam nacije“, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 20(1), 1983., 101.

⁸ Petar KORUNIĆ, „Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem“, *Migracijske i etničke teme*, Institut za migracije i narodnosti, 13(3), 1997., 158–161.

⁹ SEKULIĆ, „Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatska“, 141.

¹⁰ Isto, 141.

¹¹ Anthony SMITH, *National Identity*, Reno, Las Vegas, 1991., 82.

suvremene indijske i američke nacije potvrđuju da svijest o zajedničkoj etničkoj pripadnost nije isključivi temelj oblikovanja nacije¹².

7. Nacija je suvremena pojava. “U prošlosti je postojala lojalnost mjestu i klanu ili plemenu, obveze prema plemićima i vlasteli, dinastički ili teritorijalni ratovi, ali najveća je bila lojalnost religiji, Bogu ili bogu-kralju, možda nekom caru, civilizaciji kao takvoj. Nacije nije bilo. Biti Kinezom značilo je pripadati jednoj civilizaciji koju se smatralo univerzalnom ili, ako ne univerzalnom, onda civilizacijom izvan koje postoje samo barbari. (...) Biti Mezopotamcem ili Rimljaninom značilo je pripadati jednom inkluzivnom carstvu neodređenih granica. (...) Rim nije bio nacija; bio je istodobno i grad i carstvo. Biti Europljaninom u Srednjem vijeku značilo je za veliku većinu biti kršćaninom, s obvezama i pravima s obzirom na zemljovlasničku hijerarhiju koja je, barem u teoriji, ovisila o kršćanskom caru, nasljedniku rimskoga cara, i papi kao Božjem zamjeniku na zemlji (...)”¹³. U tome smislu, postanak nacija, u državama u kojima nacije nisu nastale do završetka 18. stoljeća, u svezi je procesima modernizacije kao skupu pro-cesa sa svrhom uspostave građansko-kapitalističkoga društva na nacionalnom prostoru. Stoga, između postanka nacije i oblikovanja građanskoga identiteta postoji neposredan koneksitet.

C. Oblikovanje građanskoga identiteta

1. Uopće

8. Građanski identitet oblikuje se u građanskome društvu. U građanskome identitetu, kao identitet koji se temelji na osjećaju pripadnosti određenome području, ključan je osjećaj prostora. Naime, osjećaj prostora pretpostavlja subjektivnu percepciju prostora življenja pri čemu se podrazumijeva da pojedinac uspostavlja čuvstveni odnos s određenim prostorom. Na taj način, pojedinac proizvodi vlastitu percepciju o prostoru koja, kvantitativno i kvalitativno, neće biti percepcija treće osobe. U tome smislu, osjećaj prostora skup je mnogoznačnosti koje određeni prostor predstavlja za pojedinca. Osjećaj prostor je osjećaj življenja u određenome prostoru i, stoga, osjetilno razumijevanje toga prostora sa svime što odnosni prostor uključuje. Razumjeti prostor znači biti u suživotu s prostorom. Osjećaj prostora, stoga, doprinosi oblikovanju građanskoga identiteta¹⁴.

¹² Josip KREGAR i drugi, *Uvod u sociologiju*, Zagreb, 2008., 460.

¹³ William PFAFF, *The Wrath of Nations*, New York, London, 1993., 17–18)

¹⁴ HOBBSAWM, *Doba kapitala*, 11.

9. Oblikovanje građanskoga identiteta pretpostavljeno je procesima modernizacije te, s tim u svezi, oblikovanjem nacionalnoga identiteta. U sociološkome smislu, nacija je društvena grupa. Nacionalni identitet, kao subjektivna dimenzija nacije, osjećaj je pripadnosti pojedinoj naciji¹⁵. U oblikovanju nacionalnoga i, slijedom toga, građanskoga identiteta ključan je značaj procesa nacionalne integracije. Proces nacionalne integracije ključna je novovjekovna društvena pojava u europskim narodima koja je proizvela suvremene europske nacije i nacionalne države, objedinjavanjem predmodernih staleških etničkih zajednica oblikovanjem svijesti o skupnome identitetu, etničkome prostoru i jedinstvu etničkoga prostora¹⁶. Kao proces, nacionalna integracija odvija se: (1) uspostavljanjem jedinstvenoga etničkoga područja, (2) razvojem kapitalističkoga gospodarstva industrijskoga tipa te (3) ustrojavanjem ustanova u kulturi, uključujući znanosti i obrazovanje, te oblikovanjem standardnoga jezika¹⁷. Na taj način, proces nacionalne integracije omogućava naciji u nastajanju da, postupno, prevlada regionalistički mentalitet prednacionalnih zajednica i, ustrojavanjem političke, kulturne, jezične, znanstvene i obrazovne zajednice, konstruira koherentu nacionalnu zajednicu u kojoj će postojati pretpostavke gospodarskoga razvoja i kulturne homogenizacije¹⁸.

2. Oblikovanje hrvatskoga nacionalnoga identiteta

10. Hrvatski nacionalni identitet, u suvremenome opsegu i sadržaju, rezultat je modernizacijskih procesa 19. stoljeća u razdoblju hrvatskoga narodnoga preporoda (v. *infra* IV. A. 2.). Na područjima hrvatskih zemalja u kojima hrvatska nacija nije neposredno oblikovana na francusko-engleskim revolucionarnim temeljima objedinjavanje prednacionalnih zajednica odvijati će na temelju „hrvatskoga staleškoga protonacionalizma vitezovićevog tipa“¹⁹ na temelju kojega će preporodni proces oblikovati jedinstvenu, staleški nestratificiranu, nacionalnu građansku, ekonomsku i kulturnu politiku. U procesu oblikovanja hrvatske nacije u preporodnome procesu Eugen Pusić razlikuje četiri osnovna oblika – i to: (1) slavensko (Gaj–Strossmayer), prema kojemu se hrvatska nacija ima oblikovati kao sastavni dio oblikovanja nacija južnih Slavena, (2) austrijsko (Jelačić–Mažuranić), prema

¹⁵ KREGAR i drugi, *Uvod u sociologiju*, 463.

¹⁶ Nevio ŠETIĆ, „O procesu nastanka suvremene hrvatske nacije u Istri – skica za buduća istraživanja“, *Društvena istraživanja*, Zavod za povijest i društvene znanosti HAZU – Rijeka, 2(4/5), 1993., 588.

¹⁷ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 92–98.

¹⁸ ŠETIĆ, „O procesu nastanka suvremene hrvatske nacije u Istri“, 588.

¹⁹ Nikša STANČIĆ, „Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja“, *Cris*, Povijesno društvo Križevci, 2008., 7.

kojemu se hrvatska nacija ima oblikovati kao sastavni dio Carevine Austrije, (3) ugarsko (Bogović–Vukotinović), prema kojemu se hrvatska nacija ima oblikovati kao sastavni dio Kraljevine Ugarske i (4) hrvatsko (Starčević–Kvaternik–Frank), prema kojemu se hrvatska nacija ima oblikovati unutar hrvatske države²⁰. Proces oblikovanja hrvatske nacije okončati će Hrvatska seljačka stranka u prvoj polovici 20. stoljeća.

11. Protomodernizacijski program hrvatske nacionalne integracije izložio je Janko Drašković u djelu *Disertacija iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem Kraljevinah naših za buduću Dietu ungarsku odaslanem* iz 1832. godine. Uz pojedine modernizacijske ideje u svezi ustrojavanja jedinstvenoga područja i osnivanja usta-nova u kulturi, uključujući i obrazovanju, Disertacija, a osobito u društveno-političkome i ekonomske smislu, obuhvaća antimodernizacijske ideje kasnofeudalnoga razdoblja, uključujući pravno uređenje kmetstva, zabranu izberivoga otkupa kmetstva, izberivost poreznih obveza plemstva i osnivanje ugarske hipotekarne banke s nadležnošću u hrvatskim zemljama²¹. U tome smislu, Disertacija ne predlaže uspostavu građansko-kapitalističkoga društva, a čiji je osnovni postulat zakonska ravnopravnost građana kao subjekata društva već, kako navodi Karaman, reformu feudalnoga i merkantilističkoga sustava²². Nedostatke Draškovićeve Disertacije otkloniti će, u *Hrvatskome glavničaru* iz 1863. godine, Eugen Kvaternik, predlažući uspostavljanje jedinstvenoga nacionalnoga tržišta na etničkim hrvatskim područjima, parceliranje feudalnih zemljišta, uključujući uspostavu ravnomjernoga odnosa između zemljišta raznovrsnih veličina, i ustrojavanje ustanova za novčano, uključujući i kreditno, poslovanje. U kontekstu modernizacijskih procesa 19. stoljeća Kvaternikov Glavničar cjeloviti je politički, kulturni i ekonomski program procesa hrvatske nacionalne integracije²³. Stoga se Kvaternik opravdano može odrediti kao utemeljitelj hrvatskoga građanskoga identiteta.

12. Proces hrvatske nacionalne integracije započinje djelatnošću lateralne etnije. Kao etnija plemićko-klerikalnoga sastava, lateralna etnija uspostavila je, tijekom razdoblja srednjega vijeka, hrvatsku stalešku protonaciju. Hrvatska staleška protonacija istovjetna je sa pojmom „hrvatskoga kraljevstva“, odnosno, u teritorijalnome smislu, područja na kojemu su vrijedila prava hrvatske lateralne etnije. Lateralna etnija politički je operacionalizirana u

²⁰ Eugen PUSIĆ, „Identitet–Diverzitet–Kapacitet“, *Erasmus*, Erasmus nakladnik, 11, 1995., 2–10.

²¹ Josip BURIĆ, „Grof Janko Drašković“, *Pleter*, Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 1(1), 2017., 200.

²² KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 278–283.

²³ Isto, 284.

očuvanju protonacije. Naime, očuvanje protonacije, u teritorijalnome smislu, jest očuvanje prava lateralne etnije. Kako navodi Sršen, braneći latinski jezik, lateralna etnija brani hrvatska municipalna prava, u smislu prava na samostalno odlučivanje u područjima autonomnih poslova, a što je obuhvaćalo odlučivanje o službenome jeziku. U pretpreporodnome, a osobito u preporodnome razdoblju, odvija se dvostrani proces temeljem razvoja osnovnih ustanova kapitalističkoga gospodarstva: (1) lateralna etnija započinje uključivati pojedine pripadnike vertikalne etnije u stalešku strukturu, odnosno (2) vertikalna etnija započinje samostalno sudje-lovati u procesu kapitalističke proizvodnje^{24,25}. Slijedom toga, ključni integrativni čimbenici u procesu integracije hrvatske nacije, prema Mirjani Gross, jesu: (1) plemićka tradicija koja se temelji na pojmu ranosrednjovjekovne hrvatske države, pri čemu je čimbenik plemićke tradicije bio ograničenoga učinka jer je bio prisutan samo na području kajkavske Hrvatske te s obzirom da je staleška struktura feudalnoga društva ograničila njegovo djelovanje na plemstvo, (2) renesansna književnost i umjetnost u Dalmaciji i Dubrovniku, koja se izražavala u raznovrsnim oblicima osjećaja pripadnosti slavenskome narodu, u spominjanju i navođenju hrvatskoga imena te u potpunome približavanju triju hrvatskih narječja s prevladavanjem novoštokavskoga i (3) svakodnevni život puka, uključujući običaje i tradiciju koja je očuvala prirodnu jezičnu i kulturnu posebnost^{26,27,28}.

²⁴ KREGAR i drugi, *Uvod u sociologiju*, 456–459.

²⁵ Andreja SRŠEN, „Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Pilar*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 12(24), 2019., 105–125.

²⁶ Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, 1992., 156.

²⁷ ŠETIĆ, „O procesu nastanka suvremene hrvatske nacije u Istri“, 588.

²⁸ Nikša STANČIĆ, „Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske nacije“, *Etničnost i povijest*, Institut za migracije i narodnost, Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 1999., 123.

III. KULTURNI IDENTITET GRADA ZAGREBA U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA

1. Od davnina zagrebačko je područje bilo živo naseobinsko tkivo u koje je čovjek utisnuo tragove svoga postojanja. Već prije 50.000 do 80.000 godina na južnim obroncima Medvednice obitavao je pračovjek koji je tu nalazio pogodna skloništa i lovišta. Najstariji tragovi o naseljavanju u podsljemenskome području i u ravnicama prema Savi potječu iz mlađega kamenoga doba – neolitika kada se čovjek na tome području počeo baviti poljoprivredom i stočarstvom. Praljudi su pogodna mjesta za svoje obitavalište pronalazili na obroncima Zagrebačke gore. Takvo stanište otkriveno je u spilji Veternici na jugozapadnim padinama Medvednice. Iz taložina spilje izišli su na svjetlo dana brojni arheološki nalazi koji zorno i iscrpno govore o životu i djelatnosti najstarijih stanovnika zagrebačkog područja²⁹.

2. Svakodnevni život u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu bio je sastavljen, poput mozaika, od bezbroj raznih i međusobno isprepletenih pojava. U opreci spram relativne društvene ujednačenosti stanovnika u ruralnim područjima, u urbanim zajednicama socijalna slika sredinom 19. stoljeća biva sve raznolikija, a ishod je višestrukost životnoga standarda. Hrvatski gradovi, nakon prestanka osmanske opasnosti uklanjaju bedeme koji su ih do tada opasavali, a posljedica čega je neometano širenje te integracija unutrašnjih i vanjskih gradskih dijelova kao i intenzivnija izgradnja stambenih zgrada. Koncem 18. i početkom 19. stoljeća građanstvo napreduje izgradnjom stabilnijih gradskih kompleksa. Istodobno i plemstvo, uz vlasništvo dvo-raca na vlastelinstvima, počinje izgradnju palača unutar grada.

3. Prema Iveljić, u drugoj polovici 19. stoljeća, rast i modernizacija grada ogleda se u velikom porastu stanovništva pa je tako evidentiran podatak kako je Zagreb 1857. godine

²⁹ Hrvoje GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1, Od prethistorije do 1918.*, Zagreb, 2012., 7–8.

imao 16.657 stanovnika, dok je 1880. godine taj broj porastao na 29.218³⁰. Uslijed velike stope migracija broj stanovnika u Zagrebu tijekom sedamdesetih godina 19. stoljeća povećao se za 47.14%. Stoga, demografsko kretanje od 1850. do 1880. iskazuje obilježja predtranzicijskog razvoja. Demografska kretanja toga vremena karakteriziraju visoke stope nataliteta i morta-liteta. Biološka je reprodukcija uvjetovana strukturom tradicionalno-agrarnoga, odnosno pred-modernoga društva, vrlo niskim nacionalnim dohotkom *per capita* u okolnostima prirodne privrede te raširenom nepismenošću i nerazvijenim sustavom zdravstva. Mirjana Gross ističe kako se „od 1857. do 1880. godine teritorij Banske Hrvatske kojemu je 1860. godine bio priključen Srijem, a 1871. godine i Varaždinska krajina, povećao za 27%, a stanovništvo za 38%, tj. sa 865.009 na 1.194.415 stanovnika. Takvo stanje isključivo je posljedica širenja teritorija. Također, važno je istaknuti kako je gustoća naseljenosti na tom području bila vrlo mala, osim u Varaždinskoj županiji koja je imala sličnu gustoću naseljenosti kao Češka i Moravska, ali bez njihove industrijske razvijenosti“³¹. Razvoj građanstva u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu najbolje se opisuje statističkim podacima o kretanju stanovništva u periodu od 1857. do 1900. godine, odnosno od druge polovice 19. do početka 20. stoljeća (Tablica 1.). Ujedno, 1857. godina je značajna jer ja tada na temelju Carskoga patenta od 23. ožujka propisan i proveden prvi opći moderan popis stanovništva na području Monarhije.

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika u Gradu Zagrebu (1857–1900)

GODINA POPISA	Broj stanovnika	Broj povećanja stanovnika	Lančani Indeks	Prosječna stopa povećanja (%)
1857.	16.657	–	–	–
1869.	19.857	3.200	115,5	1,20
1880.	28.388	8.531	125,7	2,06
1890.	37.529	9.141	125,0	2,23
1900.	61.002	23.473	139,3	3,28

Izvor: izrada autora prema Nejašmić, I. (1994): Populacijski razvitak Zagreba, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Sociologija sela 32 (1/2) str. 1–12

4. Na temelju prikazanih podataka iz Tablice 1. proistječe kako je kretanje stanovništva u gradu Zagrebu u razdoblju od 1857. do 1900. godine dinamičan proces pri čemu prosječna godišnja promjena izražena u postocima pokazuje da je najveći porast zabilježen u razdoblju od 1890. do 1900. godine te je iznosila 3.28%, odnosno evidentirano je povećanje za 23.473 stanovnika. Najznačajnija godina u kojoj se dogodio porast kretanja stanovništva u promatranome razdoblju je 1886. godina, a što je uvjetovano teritorijalnim

³⁰ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, Zagreb, 2007., 124.

³¹ GROSS, SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 141.

širenjem Zagreba, odnosno integracijom ruralnih prigradskih područja s gradskim općinama. Nadalje, u razdoblju od 1890. do 1900. godine, evidentiran je i prosječan porast u iznosu od 3.245 stanovnika godišnje pa je, sukladno tome, i indeks najviši u tome razdoblju, a iznosio je 139.3. Ovakvo stanje u Zagrebu uvjetovano je i brojnim migracijama koje su pridonijele značajnome povećanju stanovništva. Sve prethodno navedeno rezultiralo je zagrebačkim političkim i gospodarskim napretkom te značajnim migracijama. Za ovo razdoblje, također, važno je istaknuti i horizontalnu pokretljivost pučanstva koja je bila najniža u Monarhiji, a što je neposredan pokazatelj ekonomske stagnacije. Na cjelokupnome području današnje Republike Hrvatske 1857. godine živjelo je samo 3.8% pučanstva u Banskoj Hrvatskoj, a 1.7% u Vojnoj krajini, dok je Zagreb brojao 25.5% pučanstva od ukupnoga broja na cijelome području današnje Hrvatske. Ipak, važno je istaknuti kako su prvi statistički podaci o narodnosti iz 1851. godine utvrđeni kao neuporabljivi jer su domaći stanovnici i katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti upisivani kao Hrvati ili Slavonci. Popisom stanovništva iz 1857. godine iskazana je ponovno isključivo religijska pripadnost te se prema tome popisu 88.73% stanovnika Banske Hrvatske i Slavonije izjasnilo rimokatolicima. Nakon ujedinjenja Srijemske županije i Varaždinske krajine s Bansom Hrvatskom udio pravoslavnog pučanstva povećao se sa 9.57% na 15.38%³².

A. Povijesna zbivanja i ustroj gradske uprave grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća

5. Grad Zagreb se šezdesetih godina 19. stoljeća iz prosječnoga upravnoga središta postupno razvijao u moderno urbano središte koje karakterizira bogat kulturni, znanstveni, politički i gospodarski život. U vrijeme banovanja bana Mažuranića, od 1873. do 1880. godine, zagrebačko društvo, temeljem modernizacijskih procesa hrvatskoga narodnoga preporoda započinje se uspostavljati kao moderno građansko društvo. Međutim, brojna ograničenja, a koja su proistjecala iz pojedinih vanjskih i unutarnjih političkih čimbenika, biti će uzrokom činjenice vertikalno i horizontalno neravnomjernoga procesa modernizacije³³. Ipak, neovisno o neravnomjernome razvojnome tijeku, modernizacijski procesi na području Zagreba konstruirati će, tijekom druge polovice 19. stoljeća, osnovne sastavnice građanske kulture, ustroja-vanjem ustanova u kulturi, uključujući znanost i obrazovanje te oblikovanjem nacionalne građanske, ekonomske i kulturne politike, a što će omogućiti kulturni,

³² GROSS, SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 141.

³³ Ladislav HEKA (2017) „Analiza Austro-Ugarske i Hrvatsko-Ugarske nagodbe (u povodu 150. obljetnice Austro-Ugarske nagodbe)“, *Zbornik Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 38(2), 1991., 855.

intelektualni i gospo-darski razvoj grada, razvoja kazališnoga, plesnoga, glazbenoga i likovnoga života grada te oblikovanje posebne građanske svakodnevnice, u kojoj, iako ograničeno i postupno, počinju sudjelovati i žene. Nadalje, neovisno o ograničenjima koja su proizlazila iz Nagodbe, u drugoj polovici 19. stoljeća ostvareni su brojni modernizacijski ciljevi, uključujući osnivanje sveučilišta, akademije i nacionalnoga kazališta, izgradnju sustava moderne vodoopskrbe, osnivanje jedinstvenoga gradskoga groblja te uređenje sustava javnoga prijevoza. Završetkom šezdesetih godina 19. stoljeća usvojeni su i temeljni pravni akti o urbanističkome uređenju Zagreba. Temeljem odluke Gradskoga zastupstva o postavljanju spomenika banu Jelačiću, usvojenoj 1854. godine, 1860. godine ustrojen je Odbor za postavljanje spomenika sa svrhom prikupljanja novčanih sredstva za izgradnju spomenika, a kojega će izgraditi Anton Dominik Fernkorn i koji će, 1864. godine, biti postavljen na Jelačićevu trg, čime će se Jelačićev trg i formalno uspostaviti kao središnji gradski prostor³⁴. Naposljetku, uređenjem Jelačićevoga trga i uspostavom Zapadnoga trga kao sajmišnoga trga, započinje uređenje Zrinjskoga trga izgradnjom sustava donjogradskih palača na obodima Trga te solitera u uzdužnoj osi Trga, a čime su faktično uspostavljeni idejni temelji Zelene potkove. Istovremeno, a kako temeljem Nagodbe, Ministarsko vijeće Kraljevine Ugarske nije bilo ovlašteno na provođenje sustavne i sveobuhvatne gospodarske reforme na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije, privredna elita u Zagrebu postaje sve značajniji čimbenik gospodarskoga života. Zagrebačka privredna elita pokazala je spremnost za sudjelovanje u upravi grada te je u razdoblju od 1860. do 1883. godine sačinjavala trećinu gradskih zastupnika³⁵. U drugoj polovici 19. stoljeća privredna elita će u značajnome opsegu pridonijeti oblikovanju i razvoju zagrebačke građanske kulture.

6. Moderna gradska uprava grada Zagreba utemeljena je *Privremenim općinskim redom za glavni grad Zagreb* usvojenim Carskim patentom od 7. rujna 1850. godine na temelju kojega je Zagreb, ujedinjenjem Gradeca, Kaptola, Nove Vesi, Laške Ulice i Horvata, ustrojen kao jedinstven grad. Sukladno Privremenom općinskom redu, kao organi vlasti grada uspostavljeni su: (1) gradsko zastupstvo, (2) gradski načelnik i (3) magistrat.

7. U skladu s *Privremenim općinskim redom*, Gradsko zastupstvo ustrojeno je kao predstavničko tijelo grada sastavljeno od 30 vijećnika, izabranih na vrijeme od tri godine, s djelomičnim obnavljanjem jedne trećine članove svakih godinu dana ždrijebom. Aktivno biračko pravo priznato je osobama muškoga spola s pravom građanstva i navršениh 30 godina

³⁴ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga I*, 301.

³⁵ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 18.

života koji nisu bili kažnjavani te koji su plaćali najmanje pet forinti neposrednoga poreza ili su bili javni dužnosnici. Izbori za Gradsko zastupstvo provedeni su u dva izborna kotara: Gradec i Horvati izabirali su 24 zastupnika, a Kaptol, Nova Ves i Vlaška ulica izabirali su 6 zastupnika^{36,37}. Zemaljska vlada imala je pravo raspustiti Gradsko zastupstvo, ali je bila obvezna u roku od 4 tjedna od nadnevnika raspuštanja raspisati izbore³⁸. Gradsko zastupstvo je, dvotrećinskom većinom svih vijećnika, izabiralo, između svojih članova, s pravom ponovnoga izbora, gradskoga načelnika, na vrijeme od tri godine, i zamjenika gradskoga načelnika, na vrijeme od jedne godine. Gradski načelnik Redom je ustrojen kao izvršno tijelo Gradskoga zastupstva koje je zastupalo grad prema trećim osobama u pravnim poslovima te upravnim i sudskim postupcima. Redovno, izbor gradskoga načelnika podlijebao je odobrenju cara. Ako je car odobrio izbor gradskoga načelnika, odobreni gradski načelnik predavao je zakletvu, u nazočnosti Gradskoga zastupstva, banu te potpisivao pismenu zakletvu velikome županu. Gradsko zastupstvo i gradski načelnik imali su stegovna ovlaštenja u odnosu na gradske službenike^{39,40}. Za prvoga gradskoga načelnika i zamjenika gradskoga načelnika izabrani su Janko Kamauf i Ivan Kozler. U drugoj polovici 19. stoljeća, dužnost gradskoga načelnika obnašati će Josip Hårdtl, Svetozar Kušević, Johan Lichtenegger, Vjekoslav Frigan, Makso Mihalić, Dragutin Cekuš, Pavao Hatz, Stjepan Vrbčević, Ivan Vončina, Stanko Andrijević, Matija Mrazović, Josip Hoffman, Nikola Badovinac, Ignjat Sieber, Milan Amruš i Adolf Mošinsky.

8. U skladu s Privremenim općinskim redom, magistrat je ustrojen kao izvršno tijelo grada. Magistrat je „neposredna upravna oblast općinskih poslova i općinskoga imetka“⁴¹ a sastoji se od članova koji se imenuju u skladu s pravilima o imenovanju državnih službenika na temelju javnoga natječaja objavljenoga u službenome glasilu. Članovi magistrata imenuju se doživotno, a podliježu nadzoru Gradskoga zastupstva. Međutim, „Vlada je sebi zadržala pravo da otpusti i suspendira kako načelnika tako i svakog člana magistrata“^{42,43}.

³⁶ Isto, 18.

³⁷ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 302.

³⁸ Dubravka ČENGIĆ, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850–1918. godine“, *Arhivski vjesnik*, 34/35, 1991., 98.

³⁹ Isto, 98.

⁴⁰ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 302.

⁴¹ ČENGIĆ, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850–1918. godine“, 98.

⁴² Isto, 98.

⁴³ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 302.

9. Privremenim općinskim redom uspostavljen je i „djelokrug gradske općine zagrebačke“. Naime, djelokrug grada obuhvaćao je dvije kategorije poslova: (1) poslove naravnoga djelokruga i (2) poslove prenesenoga djelokruga. Naravni djelokrug obuhvaćao je one poslove koji su bili „u interesu općine, da se unutar njezinih granica provedu i izvedu“⁴⁴. Naravni djelokrug bio je stalan i ograničen zakonom. Ako je, u poslovima naravnoga djelokruga, gradsko zastupstvo usvojilo nezakonitu odluku, gradski načelnik imao je pravo obustaviti izvršenje takve odluke i proslijediti je velikome županu. Preneseni djelokrug obuhvaćao je one poslove čije je izvršenje središnja državna uprava povjerila gradu, a za čiju su provedbu bili zaduženi gradski načelnik i magistrat^{45,46}.

10. Naposljetku, Privremenim općinskim redom uređene su i osnovne kategorije stano-vnika grada – i to: (1) općinari, (2) građani i (3) stranci. Kao općinari određeni su stanovnici grada koji su, do 1850. godine, najmanje deset godina boravili na području pojedine zagrebačke općine. Naknadno, općinarstvo se stjecalo rođenjem, članstvom u općinskom savezu ili radom u javnoj službi. Općinarstvo je prestajalo prestankom austrijskoga državljanstva ili stjecanjem općinarstva druge općine. Kao građani određeni su stanovnici grada koji su, do 1850. godine, bili ovlaštenici prava građanstva na području pojedine zagrebačke općine. Naknadno, građan-stvo je mogao steći austrijski državljanin koji je plaćao najmanje 5 forinti neposrednoga poreza te je bio ovlaštenik aktivnoga biračkoga prava. Građanstvo je prestajalo prestankom austrij-skoga državljanstva ili pravomoćnom presudom kojom je utvrđeno počinjenje težega prekr-šajnoga ili kaznenoga djela. Žene su mogle steći općinarstvo ili građanstvo sklapanjem braka s općinarom ili građaninom⁴⁷.

11. Takav ustroj uprave grada Zagreba ostao je nepromijenjen sve do obnove ustavnosti. Naime, Banska konferencija je, 1861. godine, usvojila *Naputak za privremeno uređenje županija, slobodnih kotara, kraljevskih gradova, povlaštenih trgovišta i seoskih općina u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji* temeljem kojega se Zagreb uspostavlja kao samostalna jedinica s upravnom, ali i sudbenom vlašću⁴⁸. Međutim, s obzirom da pravni akt o ozakonjenju odredbi Naputka neće biti usvojen, Privremeni općinski red ostati će na snazi do 1881. godine kada je usvojen *Zakon o ustroju gradskih općina u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji* na temelju kojega je, 1882. godine, gradsko zastupstvo usvojilo *Statut slobodnoga i*

⁴⁴ ČENGIĆ, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850–1918. godine“, 98.

⁴⁵ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 18.

⁴⁶ ČENGIĆ, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850–1918. godine“, 98.

⁴⁷ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga I*, 302–303.

⁴⁸ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 18.

kraljevskoga grada Zagreba o uređenju gradske uprave. U skladu sa Statutom, Grad obuhvaća područje Gradeca, Kaptola, Nove vesi, Vlaške ulice i Horvata te Trnja^{49,50}. Time je, kako navodi Mirjana Gross, Zagreb ostvario „razinu koja je omogućavala kontinuirano širenje integracijske uloge grada kao nacio-nalnoga središta⁵¹.

B. Proces urbanizacije grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća

1. Uopće

12. O povijesti grada Zagreba napisano je mnogo knjiga i sintetskih prikaza, a Buntak navodi kako se izgled grada u drugoj polovici 19. stoljeća mijenja, izgradnjom ulica i zgrada, a što utječe i na socijalnu strukturu tadašnjega Zagreba⁵². Ulicama se dodjeljuju imena, a potkraj osamdesetih godina 19. stoljeća, i brojevi. U drugoj polovici 19. stoljeća, u Gornjemu gradu, ulice su i dalje nosile nazive s početka 19. stoljeća, uz iznimku Stare kazališne ulice koja postaje Demetrova ulica i Bubnjarske ulice koja postaje Vitezovićeve ulica. U urbanizacijskoj strukturi Gornjega grada nestaje Krvavi most i stepeništa u Skalinskoj ulici. U odnosu na Gornji grad, ulice Donjega grada dobivaju nove nazive, uz iznimku Ilice, Samostanske, Novo-marovske, Nikolićeve, Margaretske i Petrinjske⁵³. Razdoblje od 1800. do 1850. godine značajno je razdoblje hrvatske povijesti, a što se odražava i u svim aspektima građanskoga života u Zagrebu. Do sredine 19. stoljeća, urbanizacijski procesi, uključujući procese gospodarskoga razvoja bili su iznimno ograničeni: uz potok Medveščak postojali su brojni kaptolski i varoški mlinovi, ali su pokušaji pojedinih građanskih poduzetnika redoviti bili neuspješni, uz iznimku tvornice kućnoga i stolnoga posuđa osnovane 1828. godine u Novoj Vesi⁵⁴. Ključan događaj u Zagrebu druge polovice 19. stoljeća bit će potres 1880. godine koji će značajno potaknuti urbanizacijske procese. Stoga je, u slučaju Zagreba, urbanizacijski proces proveden u relativno kratkome razdoblju s obzirom da se isti od 1850. godine pa do kraja 19. stoljeća razvio u moderan grad u urbanističkome smislu. Međutim, pedeset godina ranije stanje je bilo dijame-tralno. Početkom 19. stoljeća u Zagrebu su zabilježene otegotne gospodarske i političke prilike, uključujući siromaštvo i glad⁵⁵. Tada je dvojni grad, čije je političko, kulturno i upravno središte bio Gradec, a crkveno središte

⁴⁹ ČENGIĆ, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850–1918. godine“, 98.

⁵⁰ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 345.

⁵¹ GROSS, SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 562.

⁵² Franjo BUNTAK, *Povijest Zagreba*, Zagreb, 1996., 156.

⁵³ Gjuro SZABO, *O Zagrebu*, Zagreb, 2012., 26.

⁵⁴ Igor KARAMAN, *Kako je nastajao moderni Zagreb*, Zagreb, 1974., 9.

⁵⁵ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 256.

Kaptol stagnirao u svakome pojedinome pogledu pa tako i u smislu urbanističkoga razvoja. Između Gradeca i Kaptola, kao dva područja, nije postojao zajednički razvojni interes, a tadašnje ranomoderno građansko društvo nije imalo oblikovanu svijest o gradu kao urbanome središtu života. Takvo stanje održati će se do sredine 19. stoljeća kada je prethodno navedenim Patentom, 1850. godine, propisano da se „obćina Zagreb sastoji od dosadašnjega slobodnoga i kraljevskoga grada Zagreba i iz četiri obližnje obćine: Kaptola, Nove Vesi, Laške ulice i Horvatah“, temeljem čega je Zagreb ustrojen kao jedinstvena terito-rijalna jedinica na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije s 16.036 stanovnika te čime su uspostavljene osnove za urbanistički i građanski razvoj Zagreba kao srednjoeuropskoga grada.

13. Ustrojavanjem Zagreba kao jedinstvenoga grada, započinje urbanističko planiranje Zagreba. Planiranje razvoja te izgradnja rada predstavlja temeljni stadij u stvaranju modernoga urbanoga grada. U drugoj polovici 19. stoljeća odvijaju se procesi urbanističke naravi iznimnoga intenziteta, a osobito u svezi s prostornim planiranjem sa svrhom urbane pretvorbe provincijalnoga grada. Osnovni elementi o urbanističkome promišljanju u svezi razvoja grada sadržani su u prvome, a i najznačajnijemu aktu usvojenome, 1857. godine, nakon ujedinjenja: *Redu građenja za zemaljski glavni grad Zagreb*⁵⁶.

14. Na temelju Reda građenja, u izgradnji građevina morao se koristiti tvrd i suh građevinski kamen te propisano proizvedene opeke i mort te, iznimno, drvo za izgradnju privremenih drvarnica, žitnica i paviljona. Izgradnja drvenim kosturom s ispunom od opeke ili zidovima od drvnih greda je zabranjena. Glavni zid posljednjega kata trebao je biti debljine 45 centimetara s negativnim prirastom debljine od 15 centimetara. Trgovi su trebali biti konstruirani pravilno, a ulice ravne, s križanjem pod pravim kutom, širine najmanje 13.3 metara te međusobno udaljene od 76 do 95 metara⁵⁷.

15. Redom građenja propisana je izrada urbanističkoga plana s vertikalnim izmjerama i, temeljem toga, usvajanje Regulatorne osnove. Regulatorna osnova usvojena je 1875. godine, a temeljem koje su novoosnovane ulice i trgovi konstruirani u pravilnome rasteru u Donjemu gradu koji je određen kao prostor između Savske ceste i Petrinjske ulice te Ilice i Vlaške ulice do planiranoga gradskoga perivoja uz željezničku prugu. U skladu s Osnovom propisuje se: (1) uređenje na području Gornjega grada i Kaptola, (2) uređenje Donjega grada i

⁵⁶ Vladimir MALEKOVIĆ, „Historicizam u Hrvatskoj: Ideološki, narodno-gospodarstveni i kulturološki aspekti pojave neostilova u Hrvatskoj“, *Historicizam u Hrvatskoj*, 2, 2000., 55.

⁵⁷ Darko KAHLE, „Građevinski propisi grada Zagreb u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 12(2), 2004., 204–206).

(3) povezivanje područja Gornjega grada, Kaptola i Donjega grada. Određujući model urbanizacije kao tzv. „naherpe kućah“, u smislu inzularno-ortogonalnoga sustava s maksimalnom visinom izgradnje od četiri etaže, Osnova prostorno i sadržajno definira Donji grad. Prema Knežević, Osnova je temelj ustrojavanja Donjega grada kao „nositelja urbanističko-arhitektonskoga i kulturnoga identiteta Zagreba“⁵⁸. U tu svrhu, Osnova predviđa deset građevina javne namjene na području Donjega grada: gradsku vijećnicu na Jelačićevu trgu, župnu crkvu na Novome trgu, župnu crkvu na novoj cesti, tržnicu na Novome trgu, pučku školu na uglu Samostanske ulice i nove ulice, županijski sud sa zatvorom i izložbenu zgradu na Zapadnome trgu, kazalište u Ilici te sinagogu u novoj ulici u smjeru Novoga trga. Uz iznimku pojedinih premještaja, Osnova načelno uređuje područje Gornjega grada i Kaptola, propisujući prostor saborske palače na Gornje-mu gradu te regulaciju Bakačeve ulice i Splavnice u svrhu integracije Kaptola i Donjega grada^{59,60}. Naposljetku, 1878. godine ukida se prethodna i uspostavlja suvremena numeracija i naslovljavanje ulica i trgova te objekata ulica i trgova. Naime, ulicama i trgovima dodjeljuje se naziv, a objektima na ulicama i trgovima dodjeljuje se broj naizmjeničnim kronološkim slijedom⁶¹.

16. Urbanizacija Zagreba obuhvaća i dva procesa: socijalnu i prostornu mobilnost. Sa socijalnom mobilnošću, u smislu promjene položaja čovjeka u sustavu društvene stratifikacije, ulazno ili silazno, u koneksitetu je prostorna mobilnost, u smislu promjene mjesta stanovanja i rada. Restrukturiranje ruralnoga stanovništva prouzročiti će deruralizaciju i sačinjavati temelj urbanizacijskih procesa. Takav proces karakterizirao je cijelu industrijsku fazu urbanizacije. Unatoč brojnim modelima namijenjenima za urbanizaciju, grad Zagreb urbanizirao se temeljem povezanih sustava. Slijedom tih sustava Zagreb je imao ulogu čvorišta povezanih vezama posredstvom kojih se odvija interakcija. Čvorišta i veze sačinjavaju mrežu koja ima svoje osobine, a prostorni sustavi u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu međusobno su se razlikovali u veličini mreže, gustoći čvorova i međusobnoj udaljenosti. Zagreb se spajao s okolnim, ruralnim, područjima, koja su značajno utjecala na porast migracija, životni standard, opremu i razvoj prostora te prometne veze. Prema Dobronić, sredinom 19. stoljeća, a u kontekstu urbanizacije, u Zagrebu je rješavano i

⁵⁸ Snješka KNEŽEVIĆ, „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, *Peristil*, Društvo povjesničara umjetnosti, 62(1), 2019., 22.

⁵⁹ KAHLE, „Građevinski propisi grada Zagreb u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, 207.

⁶⁰ KNEŽEVIĆ, „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, 23–26.

⁶¹ Ivan KAMPUŠ, Igor KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb, 1984., 173.

komunalno pitanje⁶². Pretpostavke modernoga grada jesu trajna opskrbljenost vodom, sustavom za odstranjivanje smeća, plinskom i električnom rasvje-tom, sredstvima javnog prometa, zdravstvenim ustanovama i prostorom za prikladan ukop umrlih. Pojedini od tih sustava biti će uspostavljeni u drugoj polovici 19. stoljeća – i to: (1) izgradnjom Bolnice Milosrdne braće, 1804. godine, (2) osnivanjem Gradske plinare, 1862. godine, (3) izgradnjom Bolnice Milosrdnih sestara, 1841. godine, (4) osnivanjem Mirogoja, 1876. godine, (4) osnivanjem Gradskoga vodovoda, 1878. godine, te (5) izgradnjom Zemaljske bolnice, 1860. godine⁶³ Također, a na prijedlog Trgovačko-obrtničke komore, Društvo južnih željeznica, 1862. godine, izgrađuje Južni kolodvor s prugom Beč–Maribor–Zidani Most–Zagreb–Sisak. Naposljetku, 1891. godine, u Zagrebu se uspostavlja konjski tramvaj^{64,65}.

17. Proces urbanizacije grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća obilježit će izgradnja građevina iznimnoga opsega, a osobito na području oblikovanja Zelene potkove. Javne i privatne građevine izgrađene u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu izgrađuju se u historičističkim stilovima neoromanike, neogotike, neorenesanse, neobaroka i neoklasicizima. Neogotičko uređenje unutrašnjosti Zagrebačke katedrale koje je 1847. godine uveo Juraj Haulik nagovještaj su toga razdoblja⁶⁶. Iznimno, na prijelazu stoljeća, pojavljuju se i elementi secesije.

2. Donji grad, Gornji grad i Kaptol u procesima urbanizacije

18. Urbanizacija grada Zagreba započinje u području podgrađa Gradeca i Kaptola ustrojavanjem Donjega grada. Osnovni urbanistički oblik Donjega grada određen je magistralom Ilice i Harmice na sjeveru, željezničkom prugom na jugu te Petrinjskom ulicom i Savskom cestom na istoku, odnosno zapadu. Urbanizacija Donjega grada bit će predmetom Osno-va 1875. i 1888. godine. Od 1873. godine, glavne ulice Donjega grada moraju biti široke najmanje 19 metara⁶⁷. Gornji Grad i Kaptol zadržavaju svoju srednjovjekovnu strukturu te na području njih, slijedom toga, neće biti značajnijih urbanističkih procesa do 1880. godine.

⁶² Lelja DOBRONIĆ, „Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb“, *Kaj*, Kajkavsko spravišće, 5(7/8), 1972., 112.

⁶³ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 156.

⁶⁴ BUNTAK, *Povijest Zagreba*, 755.

⁶⁵ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 786.

⁶⁶ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 177.

⁶⁷ KAHLE, „Građevinski propisi grada Zagreb u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, 206.

19. Razdoblje od 1850. do 1900. godine jest razdoblje intenzivnoga razvoja grada Zagreba. Urbana struktura grada promijenjena je i u narativnome smislu. Donji grad, položajem u urbanome mentalitetu, zamjenjuje Gornji Grad i Kaptol. Na temelju nacrtu Gornjega grada iz 1864. godine Szabo navodi: „Izginula je ona mala kula na zapadnoj strani Griča, a dozidala se nova realka (kasnije licej, a sad se ne zna što je zapravo). Unijatska crkva uz grko-katoličko sjemenište (nekad kuća Patačića) još ima staro pročelje, izgrađeno u klasicističkim oblicima. Crkvu sv. Katarine spaja zid sa gimnazijom, a na zgradi zapovjedništva postoji još tornjić, kog su poslije potresa uklonili. Markova crkva još nije „regotizirana“, pred njom stoji spomenuti već kip Marijin iz XVIII. stoljeća. Onog sklopa kuća uz staru županiju, pa u Kamenitoj, Opatičkoj i Županijskoj ulici nestalo je sada, da bude mjesta novoj vladinoj palači“⁶⁸. Dapače, na Gornjemu gradu iznimno je malo arhitektonskih ostvarenja. Iznimku predstavlja Jurjevska ulica u kojoj je, 1882. godine, izgrađena palača Prve hrvatske štedionice. Govoreći o rušenju Južnih i Sjevernih vrata, 1863. i 1876. godine, gradnji „one neizrecivo ružne Kaptolske škole“, restauraciji katedrale i izgradnji tržnice na Dolcu, Szabo s gorčinom opisuje stanje Kaptola u drugoj polovici 19. stoljeća⁶⁹. Također, 1874. godine, Herman Bollé obnavlja Crkvu sv. Marka u stilu neogotike, uključujući rušenje kapele sv. Sebastijana i Fabijana te izvođenje crkvenoga krova u obliku grbova Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te grada Zagreba⁷⁰.

20. „Oko 1866. godine prestaje onaj stari Zagreb, Zagreb Maksimilijana Vrhovca, Ljudevita Gaja i Bana Jelačića. (...) Nekakov je čudni osjećao nastao u tadašnjih Zagrepčana: oni su se osjetili kao stanovnici velikoga grada pa se baš te godine osjetilo da je dosadašnji grad za njih premalen, da ga treba proširiti. I tu postaje za pravo onaj drugi Zagreb koji se raz-vija do godine 1900. (...)“⁷¹. Arhitektonska ostvarenja Franje Kleina, najznačajnijega predsta-vnika hrvatskoga historicizma do Bolléa, potvrđuju Szabovo naziranje: Realna gimnazija na Južnome šetalištu (1864.), K caru austrijanskom u Ilici (1865.), pravoslavna crkva na Prerado-vičevome trgu (1866.), sinagoga u Praškoj ulici (1866.), kuća Rosenfeld u Mesničkoj ulici (1867.), Prva hrvatska štedionica na Jelačićevu trgu (1870.), Glazbeni zavod u Gundulićevoj ulici (1875.) i Gospodarsko društvo na Sajmištu (1876.). S Kleinom, Janko Grahor, 1869. godine, osniva graditeljsko društvo Grahor i Klein koje će biti ključan čimbenik donjogradske urbanizacije do Bolléa i Waidmanna.

⁶⁸ SZABO, *O Zagrebu*, 28.

⁶⁹ Isto, 147–148.

⁷⁰ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 178.

⁷¹ SZABO, *O Zagrebu*, 72.

21. U procesima urbanizacije do 1880. godine, reprezentativna građevina koja će, arhitektonski, duhovno i idejno, utjecati na kulturni identitet grada Zagreba je palača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Osnivanje Akademije problematizirat će Josip Juraj Strossmayer na sjednici Sabora 1861. godine te će Banskoj konferenciji donirati 50.000 forinti u svrhu osnivanja Akademije. Na Strossmayerov prijedlog, Sabor usvaja Statut Akademije kojega car odobrava 1866. godine. Stoga je, kao posljedica modernizacijskih procesa prepo-rodno razdoblja, Akademija osnovana 1861. godine, ali je, odobrenjem Statuta, otvorena, 1866. godine, u Narodnome domu, u Dvorani, gdje je i privremeno bila smještena. Izvorno, Akademija će se sastojati od tri razreda: historičko-filološkoga, filozofičko-juridičkoga i matematičko-prirodoslovnoga. U drugoj polovici 19. stoljeća, ravnatelji Akademije jesu Franjo Rački, Pavao Muhić i Josip Torbar. Nacrt za palaču Akademije, 1875. godine, izradio je Friedrich von Schmidt, predloživši izgradnju na području Griča, nasuprot Realne gimnazije. Taj prijedlog višestruko je kritiziran. Stoga je Gradski odbor za lokaciju Akademije, utvrdivši da „ta zgrada ne spada više u stari Zagreb, već u novi“⁷², odlučio da se palača Akademije izgradi na južnome dijelu Zrinjskoga trga. Na temelju toga, 1877. godine, Schmidt izrađuje nacrt za palaču Akademije u neorenesansnome stilu. Izgradnja palače Akademije započeta je iste godine i, pod rukovodstvom Bolléa, završena 1880. godine, a čijim je završetkom uspostavljen model solitera u središnjoj osi trgova, čime će biti određena koncepcija sustava donjo-gradskih trgova-parkova ili perivojnih trgova^{73,74}. Izgradnjom palače Akademije, u Narodnome domu smješten je Kraljevski stol sedmorice Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, osnovan 1862. godine.

3. Procesi urbanizacije grada Zagreba od 1880. godine

22. Značajan poticaj procesu urbanizacije grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća biti će potres 9. studenoga 1880. godine. Uz iznimku sakralnih građevina i građevina javne namjene, potresom je uništeno ili oštećeno 1758 građevina, odnosno četiri petine ukupnoga broja građevina⁷⁵.

23. Regulatornom osnovom usvojenom 1887. godine cjelokupno područje grada podijeljeno je u tri tzv. razdjela. Prvi razdjel obuhvaćao je područje koje obuhvaća željeznička pruga na jugu, potok Črnomerec na zapadu, Ilica, od Mesničke ulice do gradske

⁷² SZABO, *O Zagrebu*, 75.

⁷³ Isto, 75.

⁷⁴ KNEŽEVIĆ, „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, 24.

⁷⁵ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 327.

međe, na sjeveru te linija od raskrižja Maksimirske ceste i Mašićeve ulice do željezničke pruge na istoku. Drugi razdjel obuhvaćao je područje od poplavne ravnice rijeke Save do željezničke pruge. Treći razdjel obuhvaćao je područje sjeverno od Ilice, odnosno Vlaške ulice i Maksimirske ceste. U svrhu izgradnje građevina, prvi razdjel podijeljen je na tri dijela: istočni dio, od Draškovićeve ulice do istočne gradske međe, zapadni dio, od Kolodvorske ulice do zapadne gradske međe, i središnji dio⁷⁶. Predviđena je izgradnja 123 ceste i 30 trgova. Osnovu iz 1888. godine obilježava zoniranje. Naime, Osnovom uspostavljeni razdjeli projektiraju se kao grad-ske zone – i to: (1) prvi razdjel kao gradsko središte, (2) drugi razdjel kao industrijska zona i (3) treći razdjel kao rezidencijalna zona s obilježjima vrtloga grada^{77,78}.

24. U području prvoga razdjela maksimalna visina iznosila je četiri etaže. Minimalna visina od tri etaže propisana je za Jelačićev trg, Novi trg, Akademički trg, Trg Franje Josipa I. i Zapadni trg te na području Ilice od Jelačićevoga trga do Voćne ulice. Minimalna visina od jedne etaže propisana je za središnji dio prvoga razdjela. Također, minimalna visina od jedne etaže dopuštena je na području istočnoga i zapadnoga dijela prvoga razdjela. U području drugoga i trećega razdjela maksimalna visina iznosila je jednu etažu. Na ruralnim područjima drugoga i trećega razdjela bila je dopuštena drvena gradnja⁷⁹.

25. Izgradnja tvornica dopuštena je na području drugoga i trećega razdjela te u istočnome dijelu prvoga razdjela istočno od Klaoničke ulice te u zapadnome dijelu prvoga razdjela zapadno od Reljkovićeve ulice. Zabranjena je izgradnja tzv. nečistih tvornica. Iznimno, nečiste tvornice mogu se graditi na području drugoga razdjela južno od željezničke pruge i istočno od ceste 63 u Trnju. Ciglane je bilo dopušteno graditi najmanje 1 kilometar južno od željezničke pruge u području od potoka Medveščaka do zapadne gradske međe. Izgradnja ciglana na području prvoga razdjela je zabranjena^{80,81}.

26. Na temelju Regulatorne osnove zabranjeno je: (1) graditi stambene kuće u istočnom dijelu prvoga razdjela, istočno od Klaoničke ulice, i u zapadnome dijelu prvoga razdjela, zapadno od Vodovodne ulice, osim na temelju prethodnoga odobrenja nadležnoga tijela, (2) graditi na zemljištu koje je Osnovom određeno u javne svrhe, (3) graditi na

⁷⁶ KAHLE, „Građevinski propisi grada Zagreb u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, 207.

⁷⁷ Isto, 207–208.

⁷⁸ KNEŽEVIĆ, „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, 29.

⁷⁹ KAHLE, „Građevinski propisi grada Zagreb u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, 207–208.

⁸⁰ Isto, 208. Knežević, 2019: 32).

⁸¹ KNEŽEVIĆ, „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, 32.

građevinskom zemljištu bez javnoga pristupa do izgradnje ulice te (4) graditi na području Radničkoga dola, na Tuškancu, sjeverno od Streljačke ulice do Sofijinoga puta, te na Sofijinom putu do Cmro-ka^{82,83}.

27. Rezidencijalna narav trećega razdjela Regulatorne osnove određena je Ustanovom za izgradnju zgrada na Josipovcu usvojenim 1888. godine. Građevine na Josipovcu mogle su biti građene kao građevine od dvije etaže bez poluetaža i tavana ili kao građevine od jedne etaže s tavanom. Dopuštena je izgradnja drvenim kosturom s ispunom od opeke. Naravno, u odnosu na ortogonalni model projektiranja na području Donjega grada, projektiranje je prilagođeno konfiguraciji terena⁸⁴.

28. Ključni arhitekti druge polovice 19. stoljeća u Zagrebu jesu Franjo Klein, do 1880. godine, i Herman Bollé, od 1880. godine. Uz Kleina i Bolléa ističu se i Janko Jambrišak te Kuno Waidmann, a osobito u kontekstu donjogradske urbanizacije od 1880. godine⁸⁵.

29. U Jambrišakovu opusu osobito je značajna palača Pongratz u Mesničkoj ulici (1865.), zgrada Srpske pravoslavne crkvene općine u Ilici (1878.) i palača Medaković na Zrinj-skome trgu (1885.).

30. U Waidmannovu opusu osobito je značajna kuća Gavella na Jelačićevu trgu (1889.), palača Hrvatskoga učiteljskoga doma na Sveučilišnome trgu (1889.), palača Narodnih novina na Prilazu Gjure Deželića (1891.), palača Društva sv. Jeronima na Trgu Franje Josipa I. (1891.), zgrada Bolnice Milosrdnih sestara (1892.) te zgrada Muške učiteljske škole u Medulićevoj ulici (1892.). Također, Waidmannov opus obuhvaća izniman broj stambenih donjogradske kuća, a osobito u Gundulićevoj ulici, Jurjevskoj ulici, Mesničkoj ulici, Medulićevoj ulici te Prilazu Gjure Deželića.

31. Prvaci urbanizacijskih procesa od 1880. godine jesu Herman Bollé i Milan Lenuci. Stoga, proces urbanizacije od 1880. godine obuhvaća: (1) arhitektonsku i restauratorsku djelatnost H. Bolléa te (2) početak oblikovanja istočnoga, zapadnoga i južnoga perivoja Zelene potkove. U razdoblju bana Hédervárya, od 1883. do 1903. godine,

⁸² KAHLE, „Građevinski propisi grada Zagreb u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, 208.

⁸³ KNEŽEVIĆ, „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, 32.

⁸⁴ KAHLE, „Građevinski propisi grada Zagreb u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, 208.

⁸⁵ Mirna MEŠTROVIĆ, Mladen OBAD-ŠČITAROCI, „Propisi i planiranje ljetnikovačkog područja Zagreba 1857–1940“, *Prostor*, 19(1), 2011., 134.

izgradnju ustanova u kulturi, uključujući znanosti i obrazovanju omogućiti će Izidor Kršnjavi kao predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu.

3.1. Arhitektonska i restauratorska djelatnost Hermana Bolléa

32. Prema Dobroniću u 19. stoljeće se „utjecalo na fizionomiju Zagreba: donijelo je plan izgradnje Donjega grada i izgrađivalo prema njemu, započelo je izgrađivati ljetnikovce po sjevernim šumovitim predjelima. Ni stare dijelove Zagreba Gornji grad i Kaptol nije ostavilo netaknute. Osim gradnje i preobrazbe pojedinih kuća udarilo je svoj izraziti pečat najistaknutijim objektima tih naselja: katedrali i Markovoj crkvi⁸⁶. Središnji značaj u tome imat će Herman Bollé kao najznačajniji predstavnik hrvatskog neogotičkoga i neorenesansnoga historicizima⁸⁷.

33. Bolléov historicizam započinje izgradnjom Samostana Magdalenki, 1879. godine. U razdoblju od 1880. do 1900. godine Bollé izgrađuje ili sudjeluje u izgradnji: (1) palače Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u neorenesansnome stilu (1880.), (2) prebren-darskih kurija u Novoj Vesi, u neogotičkome stilu (1881.), (3) kanoničke kurije na Kaptolu 6, u neogotičkome stilu (1882.), (4) palače Kemijskoga laboratorija, u neorenesansnome stilu (1884.), (5) palače Pongratz, u neorenesansnome stilu (1884.), (6) zgrade evangeličke crkvene općine s crkvom, u neogotičkome stilu (1884.), (7) kanoničke kurije na Kaptolu 21, u neorene-sansnome stilu (1885.), (8) zgrade Crkve sv. Ćirila i Metoda, u neobizantskome silu (1835.), (9) zgrade župne crkve u Granešini, u neogotičkome stilu (1876.), (10) palače Spevec-Carne-lutti u Dalmatinskoj ulici, u neorenesansnome stilu (1890.), (11) kapele sv. Križa na Ilirskome trgu, u neogotičkome stilu (1892.), (12) palače Muzeja za umjetnost i obrt i Zemaljske obrtne škole, u neorenesansnome stilu (1892.), (13) najamne zgrade u Žeravićevoj ulici, u neorene-sansnome stilu (1893.), (14) palače Muške učiteljske škole u Medulićevoj ulici (1893.), (15) zgrade Umjetničkih atelijera u Ilici, u neorenesansnome stilu (1894.) te (16) palače Odjela Zemaljske vlade za bogoštovlje i nastavu, u neorenesansnome stilu (1895.). Također, uz nave-deno, Bollé, 1879. godine, započinje izgradnju mirogojskih arkada^{88,89}.

⁸⁶ Lelja DOBRONIĆ, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova: Sabrani članci i rasprave*, Zagreb, 1983., 5.

⁸⁷ Davor DAMJANOVIĆ, „Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa“, *Prostor*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 17(2), 2009., 243.

⁸⁸ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 177–179.

⁸⁹ DAMJANOVIĆ, „Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa“, 246–262.

34. U povodu potresa 1880. godine, uz arhitektonsku, ističe se i restauratorska Bolléova djelatnost. U razdoblju od 1880. do 1905. godine, Bollé restaurira ili sudjeluje u restauraciji: (1) crkve sv. Katarine na Gornjem gradu (1881.), (2) crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije (1882.), (3) Zagrebačkoga sjemeništa (1882.), (4) crkve sv. Marije na Dolcu (1886.), (5) crkve sv. Franje na Kaptolu (1902.) te (5) Zagrebačke katedrale (1905.). Također, Bollé restaurira ili sudjeluje u restauraciji drugih građevina, uključujući kanoničke kurije na Kaptolu 2, 3, 4, 20 i 26 te stambenih zgrada u Ilici i na Jelačićevome trgu⁹⁰.

35. U drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu, u procesu urbanizacije od 1880. godine, dva su ključna Bolléova doprinosa oblikovanju kulturnoga identiteta grada – i to: (1) izgradnja kompleksa Mirogoja i (2) restauracija zagrebačke katedrale.

(a) Izgradnja kompleksa Mirogoja

36. Tijekom 19. stoljeća u gradu Zagrebu pojavljuje se potreba za izgradnjom jedinstve-noga gradskoga groblja koje će, u primjermome opsegu za razvijajući grad, objединiti dota-dašnja partikularna crkvena groblja. Stoga je grad, 1872. godine, sklopio sporazum s Zagre-bačkom nadbiskupijom temeljem kojega će Nadbiskupija prodati zemljišta pojedinih crkvenih groblja te imovinu crkvenih groblja predati gradu u svrhu stjecanja zemljišta za osnivanje jedinstvenoga gradskoga groblja u vlasništvu grada. Na dražbi održanoj 1873. godine, grad kupuje posjed Ljudevita Gaja na Mirogoju, preuređuje ga u grobne svrhe, zasađujući drvorede javora, divljega kestena, lipa i smreka uz puteve unutar groblja i zadržavajući Gajev perivoj, te ga otvara 1876. godine, usvajajući *Statut za Opće skupno groblje grada Zagreba u Mirogoju*^{91,92}.

37. Na temelju Statuta, Mirogoj je određen kao „opće skupno groblje za sve vjeroispovijesti“ čiji pripadnici, s obzirom na groblje, ostvaruju jednaka prava i izvršavaju jednake obveze. U odnosu na prethodna crkvena groblja, vlasnikom groblja proglašena je „općina slobodnoga i kraljevskoga glavnoga grada Zagreba“. Dapače, Statutom se osniva tzv. grobna zaklada Mirogoja, u smislu skupa nekretnina i pokretnina na području Mirogoja, a koja je, Statutom, proglašena vlasništvom grada koji je njome ovlašten raspolagati i koji njome upravlja te koja je vlasnikom svih prihoda od Mirogoja⁹³.

⁹⁰ Isto, 246–262.

⁹¹ Kristina MILKOVIĆ, „The foundation of Mirogoj as the central cemetery of Zagreb“, *Review of Croatian history*, Hrvatski institut za povijest, 16(1), 2020: 43–44.

⁹² GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 334.

⁹³ SLOBODNI I KRALJEVSKI GRAD ZAGREB, *Statut za opće skupno groblje grada Zagreba u Mirogoju*, Zagreb: Tiskara i litografski zavod C. Albrechta, 1878., 3–5.

38. Na temelju Statuta, groblje se sastojalo od unutarnjega i vanjskoga dijela. Unutarnji dio Groblja bio je sistematiziran temeljem vjeroispovijesti u četiri odjela za ukop: odjel A za ukop katolika, odjel B za ukop pravoslavaca, odjel C za ukop protestanata i odjel D za ukop židova. Međutim, uz iznimku drvoreda, između pojedinih odsjeka unutarnjega dijela izričito je zabranjena izgradnja ograda. Vanjski dio groblja uređen je kao engleski park. Kao razdjelnica unutarnjega i vanjskoga dijela treba se izgraditi građevina koja će se sastojati od grobova u arkadama, portala i crkava za vjerske obrede. Na temelju toga, Bollé izrađuje nacrt kompleksa Mirogoja prema kojemu je groblje trebalo biti okruženo arkadama i paviljonima te grobnom kapelom na središnjem ulazu^{94,95}. Stoga će Bolléov kompleks Mirogoja obuhvaćati: (1) arkade i paviljone, (2) mrtvačnicu i (3) Kapelu sv. Petra i Pavla. Posljednja sastavnica Bolléove mirogojske izgradnje, kapela Krista Kralja, s arkadama u obliku potkove koji povezuju Kapelu s arkadno-paviljonskim dijelom i ustrojavaju unutarnji trg, započet će s izgradnjom 1927. godine i biti će završena 1929. godine⁹⁶.

39. Izgradnja arkada i paviljona, u neorenesansnome stilu, po uzoru na talijansku renesansnu groblja, započela je 1879. godine i završena je 1917. godine. Glavni materijal je opeka, uz iznimku podnožja i vijenaca izgrađenih u kamenu. Kupole su obložene bakrenim limom. Tijekom izgradnje arkada i paviljona Bollé u primjenu uvodi čelik i armirani beton. Arkade su izgrađene na zapadu, uključujući osam paviljona južno od glavnoga ulaza te četiri paviljona sjeverno od glavnoga ulaza. Arkade su nadsvođene križnim svodovima, a paviljoni su izgrađeni kao središnje građevine na kvadratnoj osnovi nadsvođene kupolom na tamburu. Pročelje s unutrašnje strane ukrašeno je vijencem i balustradom, a s vanjske strane primjenom pilastara, vijenaca i balustrade. Kontrast vanjske tvrđavne zatvorenosti, izvedene plitko rasčlanjenim zidom s kupolama, i unutarnje perivojne otvorenosti, izvedene orijentacijom arkada u smjeru unutarnjega dijela Groblja, ostvaruje iznimnu harmoniju^{97,98,99}.

40. Izgradnja mrtvačnice, u neorenesansnome stilu, započela je 1884. godine i završena je 1886. godine. Mrtvačnica je smještena u vanjskome dijelu groblja. Stilski, a

⁹⁴ Isto, 6–14.

⁹⁵ Tomislav PREMERL, „Zagrebačka prvostolnica: restauracija kao metoda građenja“, *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, 2, 2000., 74–76.

⁹⁶ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 357–358.

⁹⁷ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 180.

⁹⁸ PREMERL, „Zagrebačka prvostolnica: restauracija kao metoda građenja“, 74–76.

⁹⁹ DAMJANOVIĆ, „Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa“, 263.

osobito teme-ljem arhitektonske plastike, mrtvačnica je u skladu s oblikovanjem arkada i paviljona. Iznimno, polikromirani crijep krovišta karakteristika je visokoga historicizma¹⁰⁰.

41. Izgradnja Kapele sv. Petra i Pavla, u neobizantskome stilu s elementima romaničke, klasicističke i neorenesansne arhitekture, započela je i završena je 1891. godine. Kapela je smještena u unutarnjemu dijelu groblja u osi četvrtoga paviljona, a izgrađena je kao središnja građevina u obliku grčkoga križa nadsvođena kupolom na pandativima i apsidalnim polu-kupolama¹⁰¹

(b) Restauracija zagrebačke katedrale

42. Do Bolléove restauracije, započete 1884. godine i završene 1906. godine, zagrebačka katedrala bila je srednjovjekovna romaničko-gotička građevina s pojedinim elementima renesanse i baroka. Potres od 1880. godine prouzročio je značajna oštećenja središnjih građevinskih dijelova katedrale. Naime, urušen je svod nad svetištem te su oštećena rebra svodova u brodovima, stupovi, nosivi zidovi te toranj sa zvonikom¹⁰². Na temelju nacрта Friedricha von Schmidta, Bollé obnavlja Katedralu u neogotičkome stilu uspostavljajući jedinstveno krovno krovište broda i svetišta te ujednačavajući visinu svodova broda i svetišta. Dio katedralnih kula je srušen kao i toranj sa zvonikom. Izgrađena su dva neogotička tornja s zvoncima. U unutrašnjoj organizaciji katedrale, Bollé uklanja stupove između svetišta i bočnih kapela, galerijske emfore te barokne oltare uz stopove i zidove, uz iznimku tri barokna oltara i barokne propovjedaonice. U vanjskoj organizaciji katedrale, Bollé provodi reorganizaciju zapadnoga pročelja izgradnjom vertikalnoga portala s galerijom i zabatom te trodjelnom podjelom pročelja u čije središte ugrađuje okulus s rozetom. Na taj način Bollé, uklanjajući elemente prethodnih stilova, akumuliranih od trenutka izvorne izgradnje katedrale u drugoj polovici 13. stoljeća, uspostavlja, u razdoblju donjogradske urbanizacije grada izgradnjom Zelene potkove, građevinu jedinstvenoga stila reprezentativne naravi¹⁰³.

43. U javnosti početkom 20. stoljeća Bolléova restauracija Zagrebačke katedrale bila je predmetom osobitih kritika. Kao osobito sporno isticano je rušenje Vinkovičevog portala. Kritiku će dodatno potaknuti skulpturalno oblikovanje lunete Roberta Frangeša Mihanovića. Kako navodi Szabo: „Schmidt je nasadio nove tornjeve, nasadio fijale, promijenio sakristiju,

¹⁰⁰ PREMERL, „Zagrebačka prvostolnica: restauracija kao metoda građenja“, 100.

¹⁰¹ DAMJANOVIĆ, „Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa“ 151–153.

¹⁰² PREMERL, „Zagrebačka prvostolnica: restauracija kao metoda građenja“, 64.

¹⁰³ Isto, 65.

ali je ostavio stari portal, ostavio biskupsku bogomolju i mali kor, zadržao ne samo onaj spojni hodnik do crkve (...), već i onaj značajni otpornjak od dvora do crkve. Bollé je sve to odbacio, pa dodao one zabate i postavio novi bezvrijedni portal. (...) Još je gora barbarizacija nutar-njosti. Sve spomenploče naših velikih biskupa i drugih vrijednih ljudi budu bačene na smetište, oltari, za koje je prelat Brunner napisao, da im nigdje nije para našao, odstranjeni: dijelom uni-šteni (18 komada, od ovih 12 komada prvoklasnih djela), pa zamijenjeni prostom sajamskom robom¹⁰⁴. Danas se, međutim, zagrebačka katedrala neogotička tipa smatra neizostavnim dijelom zagrebačkoga kulturnoga identiteta.

3.2. Početak oblikovanja istočnoga, zapadnoga i južnoga perivoja Zelene potkove

44. Središnji proces koji će obilježiti urbanizaciju grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, a čiji će temelji biti uspostavljeni Regulatornom osnovnom iz 1865. godine, a propisani Regulatornom osnovnom iz 1888. godine, je proces projektiranja i izgradnje tzv. Zelene ili Lenucijeve potkove. Zelena potkova je urbanistička cjelina koja se sastoji od slijeda trgova i parkova – tzv. perivoja ili perivojnih trgova, a koja, u obliku potkove, obrubljuje prostor Donjega grada. Temeljem prijedloga Milana Lenucija, po uzoru na Bečki prsten, u skladu s historicističkim urbanizmom, područje Donjega grada ima se obrubiti nizom perivojnih trgova koje sačinjava perivoj obrubljen alejama s parterom na središnjoj plohi, soliterima u uzdužnoj osi te obodima kao prostorom za izgradnju građevina reprezentativne naravi. Na taj način, u trgovima Zelene potkove, Lenuci objedinjuje dekorativni trg i arhitektonski trg^{105,106,107}.
.108,109

45. Zelena potkova sastoji se od tri perivoja – i to: (1) istočnoga perivoja, (2) zapadnoga perivoja i (3) južnoga perivoja. Sveukupno, Zelena potkova obuhvaća sedam trgova i Botanički vrt te dva dodatna trga unutar opasanoga područja: Zrinjski trg, Akademički trg, Trg Franje Josipa I., Starčevićev trg, Marulićev trg, Mažuranićev trg i Sajmište te, unutar područja Potko-ve, Svačićev trg te Preradovićev trg¹¹⁰ (Slika 1.).

¹⁰⁴ SZABO, *O Zagrebu*, 76.

¹⁰⁵ KARAMAN, *Kako je nastajao moderni Zagreb*, 29.

¹⁰⁶ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 173.

¹⁰⁷ Snješka KNEŽEVIĆ, *Zelena potkova u Zagrebu*, Zagreb, 2013., 11–13.

¹⁰⁸ KNEŽEVIĆ, „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, 24.

¹⁰⁹ KARAMAN, *Kako je nastajao moderni Zagreb*, 29.

¹¹⁰ KNEŽEVIĆ, *Zelena potkova u Zagrebu*, 7.

46. Idejni temelj Zelene potkove proistječe iz urbanističkoga uređenja Novoga trga i Zapadnoga trga Osnovom iz 1865. godine produženjem čijih će obodnica u smjeru juga, odno-sno u smjeru propisanoga prostora za željezničku prugu Zagreb–Budimpešta, biti ustrojeni novi javni prostori kao što su trgovi te izgrađene reprezentativne privatne i javne građevine, uključujući ustanove u kulturi, znanosti i obrazovanju. Na temelju Osnove iz 1865. godine, Donji grad određen je kao dio grada između Savske i Petrinjske ulice s dvama trgovima i parkom – i to: (1) Novim trgom i (2) Zapadnim trgom. Izvorno, Novi trg trebao je biti ustrojen kao sajmišni trg. Naime, 1826. godine usvaja se odluka o premještanju sajmišta s Harmice na Novi trg. Odluka, međutim, nije provedena. Postavljanje spomenika banu Jelačiću na Harmicu, 1866. godine, ponovno pokreće raspravu o uređenju Novoga trga kao tržnice. Sedamdesetih godina 19. stoljeća, izgradnjom kuće Betelheim i Opće zagrebačke štedionice i zalagaonice te prijedlo-zima o izgradnji palače Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti te Kemijskoga laboratorija, nastupa vrijednosni obrat u koncepciji Novoga trga koji 1866. godine mijenja naziv u Zrinjski trg. Naposljetku, sajmišnim trgom postat će Zapadni trg koji će stoga biti poznat kao Sajmište. Trgove povezuju Nikolićeva ulica i Marovska ulica te prometnice u produženju južne obodnice Novoga trga. Propisan je i prostor za izgradnju novoga kolodvora u sredini, između međa Donjega grada te parka uz trasu željezničke pruge Zagreb–Budimpešta.

47. Istočni perivoj Zelene potkove obuhvaća Zrinjski trg, Akademički trg i Trg Franje Josipa I. Zrinjski trg uređen je 1873. godine i, konačno, 1879. godine te, uz reprezentativne građevine na obodima trga, postaje prostorom izgradnje palače Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1875. godine, i Kemijskoga laboratorija, 1876. godine. Na Zrinjskome trgu izgrađene su i palača Ožegović (1874.), palača Buratti (1877.), palača Kulmer (1879.), palača Vranczyany (1882.), palača Medaković (1885.), palača Grünwald (1886.) i palača Antolković (1903.). Daljnje uređenje Zrinjskoga trga potaknuti će E. Priester koji gradu daruje glazbeni paviljon, 1891. godine, a koji će biti postavljen u središte trga. Do završetka 19. stoljeća, na trgu će biti postavljen i meterološki stup A. Holzera, 1884. godine, vodoskok „Gljiva“ H. Bolléa, 1893. godine, dva bazena „Blizanci“ E. Kornitzera, 1894. godine, te šest skulptura hrvatskih velikana I. Rendića, od 1879. do 1886. godine. U razvoju istočnoga perivoja Zelene potkove ključan je smještaj Kemijskoga laboratorija čijom izgradnjom južno od palače Akademije, produživanjem zapadne i istočne obodnice Zrinjskoga trga, nastaje Akademički trg. Na Akademičkome trgu izgrađene su i palača Lenuci (1887.), palača Matice hrvatske (1887.), palača Halper-Siget (1887.), palača Hönigsberg (1898.) i palača

Schlessinger (1891.), palača Prister (1893.) i palača Rade (1898.). Tijekom uređenja Trga, 1895. godine, na trgu će biti postavljen spomenik Petru Preradoviću I. Rendića. Završetak oblikovanja istočnoga perivoja Zelene potkove započinje izgradnjom Kolodvora kraljevske državne ugarske željez-nice, 1895. godine, i Umjetničkoga paviljona, 1898. godine, a kojega ban Héderváry daruje gradu, čime se ustrojava se Trg Franje Josipa I. kao posljednji trg istočnoga perivoja. Na Trgu Franje Josipa I. izgrađene su i palača Književnoga društva sv. Jeronima (1892.), palača Buko-vac (1897.) i palača Feller (1904.)^{111,112,113}.

48. Južni perivoj Zelene potkove obuhvaća Starčević trg i Botanički vrt. Starčevićev trg izgrađen je na zapadnoj obodnici Trga Franje Josipa I. utvrđenjem prostora za izgradnju Botaničkoga vrta 1884. godine. Središnje građevine Starčevićevoga trga jesu palača Starčevićevoga doma (1895.) i zgrada Hotela Esplanade (1925.). Perivojni oblik trga nije izveden u cijelosti jer je ograničen predloženom konstrukcijom nadvožnjaka. Konačni oblik Starčevićevoga trga utvrđen je Osnovom iz 1920. godine temeljem koje se određuje kao dekorativni trg u prostoru Hotela Esplanade. Botanički vrt izgrađen je zapadnoj obodnici Starčevićevoga trga u smjeru zapada kao isključivi ograđeni park u strukturi Zelene potkove. Karakterističan za javni gradski perivoj 19. stoljeća, Botanički vrt oblikuje se kao engleski park s elementima gradskoga perivoja i botaničkoga vrta (Lelkić, 2016: 15–16). Na području južnoga perivoja izgrađuju se i palača Poslovne uprave Kraljevske ugarske državne željeznice (1903.), palača Rubetić-Gollnar (1908.), stambena zgrada Hrvatske banke za promet nekretnina (1911.), palača Lustig (1911.) i palača Središnjega ureda za osiguranje radnika (1925.)^{114,115}.

Slika 1. Trgovi Zelene potkove

¹¹¹ Sunčana LELKIĆ, *Zelena potkova u Zagrebu, Spomenik urbanizma i arhitekture urbanizma*, Zagreb 2016., 10–15.

¹¹² KNEŽEVIĆ, *Zelena potkova u Zagrebu*, 9.

¹¹³ KNEŽEVIĆ, „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, 24.

¹¹⁴ LELKIĆ, *Zelena potkova u Zagrebu, Spomenik urbanizma i arhitekture urbanizma*, 17.

¹¹⁵ KNEŽEVIĆ, *Zelena potkova u Zagrebu*, 9.

© Mirela Ivanković Bielen

Trgovi Zelene potkove:

1 Trg Nikole Šubića Zrinskog	5 Botanički vrt
2 Trg Josipa Jurja Strossmayera	6 Trg Marka Marulića
3 Trg kralja Tomislava	7 Trg Ivana, Antuna i Vladimira Mažuranića
4 Trg dr. Ante Starčevića	8 Trg maršala Tita

49. Zapadni perivoj Zelene potkove obuhvaća Sajmište, Mažuranićev trg i Marulićev trg. S obzirom da Kraljevsko Sveučilište Franje Josipa I. useljava u palaču Zemaljske bolnice da se, na obodima trga izgrađuje palača Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva (1878.) i Narodnoga doma Hrvatskoga sokola (1883.) i Kola (1884.) pojavljuju se zahtjevi za preuređenjem trga. Nadalje, 1888. godine, započinje izgradnja Hrvatskoga učiteljskoga doma (1889.), a Sajmište mijenja naziv u Sveučilišni trg te se prostor Sajmišta određuje kao prikladan za izgradnju palače Muzeja za umjetnost i obrt te Kraljevske zemaljske obrtne škole (1892.) i palače Hrvatskoga zemaljskoga narodnoga kazališta (1895.). Zapadnom perivoju, u širem smislu, pripada i Trg Khuen-Héderváryja na kojemu je izgrađena palača Školskoga foruma (1985.) koji je trebao obuhvaćati Kraljevsku realnu gimnaziju, Kraljevsku veliku donjogradsku gimnaziju i Višu trgovačku školu s muzejom i sportskom dvoranom. Na Sajmištu se izgrađuje i palača Frank (1912.). U razvoju zapadnoga perivoja Zelene potkove ključan je smještaj Narodnoga doma čijom izgradnjom južno od Sveučilišta, produživanjem

zapadne i istočne obodnica Sajmišta, nastaje perivojni prostor koji će, do 1910. godine, biti središnje sportsko i rekreativno područje grada. Od 1901. do 1909. godine prostor zapadnoga perivoja južno od Narodnoga doma naziva se zapadnim perivojem, ne uključujući Sajmište. Od 1892. godine, na sjevernome dijelu zapadnoga perivoja organizira se ljetno vježbalište za hokej na travi, tenis i nogomet te zimsko vježbalište za hokej na ledu. Od 1896. godine, na južnome dijelu zapadnoga perivoja organizirani su sportski tereni ljeti, a klizalište zimi. Na području zapadnoga perivoja izgrađuje se i palača Doma Hrvatsko-slavonskoga šumarskoga društva (1898.), palača Trgovačko-obrtnoga muzeja (1903.), palača Obrtnoga zbora (1910.) i palača Stržić (1912.). Od 1909. godine prostor zapadnoga perivoja, ne uključujući Sajmište, naziva se Trg Ivana Mažuranića, a cjelokupan prostor južnoga dijela trga darovan je Zemaljskoj vladi sa svrhom izgradnje sveučilišnih ustanova. Izgradnjom palače Kraljevske sveučilišne knjižnice, na južnoj obodnici Trga Ivana Mažuranića, 1913. godine, i zgrade Kraljevskoga sveučilišnoga lučbenoga i farmakognostičkog zavoda, sjeverno od središnje Knjižnice, 1914. godine, uspostavljen je poseban javni prostor. Trg Ivana Mažuranića i formalno je podijeljen u dva trga 1929. godine – i to: (1) Trga Antuna, Ivana i Vladimira Mažuranića, na području sjevernoga dijela zapadnoga perivoja, od Narodnoga doma do Lučbenoga zavoda, i (2) Trga Marka Marulića, na području južnoga dijela zapadnoga perivoja, od Lučbenoga zavoda do Sveučilišne knjižnice^{116,117}. Iako Lenucijeva ideja uređenja Zelene potkove nije ostvarena u cijelosti, perivoji Zelene potkove, kao jedinstven oblik primjene bečkoga modela prstena, ostvareni u „najvećoj kvaliteti koju su im omogućile povijesne okolnosti“¹¹⁸ ugrađeni su u temelj kulturnoga identiteta grada Zagreba.

V. GRAĐANSKA KULTURA GRADA ZAGREBA U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA

A. Proces modernizacije kao pretpostavka uspostave građanskih društava

1. Uopće

1. Uspostavljanje građanskih društava i, temeljem toga, građanske kulture, pretpostavljeno je procesima modernizacije – i to: (1) demografskom tranzicijom, koja, u smislu niskih stopa mortaliteta i nataliteta, reducira biološko opterećenje čovjeka, a osobito žena, olakšava

¹¹⁶ Ariana ŠTULHOFER, Iva MURAJ, „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu“, *Prostor*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 14(1), 2005., 44.

¹¹⁷ LELKIĆ, *Zelena potkova u Zagrebu, Spomenik urbanizma i arhitekture urbanizma*, 16–19.

¹¹⁸ KNEŽEVIĆ, *Zelena potkova u Zagrebu*, 12.

proces reprodukcije stanovništva te produžuje prosječan životni vijek, (2) industrijalizacijom, koja, u smislu tehnologizacije proizvodnoga procesa, reducira ručno opterećenje čovjeka i njegovo tjelesno sudjelovanje u procesu stvaranja, razmjene i potrošnje materijalnih dobara, (3) urbanizacijom, koja, u smislu preobražaja tradicionalnih u gradska naselja i, slijedom toga, porasta gradskoga stanovništva te širenja gradskoga načina života, podiže opći životni standard čovjeka u gradskim i seoskim zajednicama, (4) disperzijom kulture, koja, u smislu interakcije prosječnoga stanovništva i kulturnih dobara, omogućava sudjelovanje cjelokupnoga stanovništva u stvaranju i korištenju kulturnoga kapitala, (5) demokratizacijom, koja, u smislu formalnoga i materijalnoga sudjelovanja stanovništva u političkome procesu, omogućava sudjelovanje cjelokupnoga stanovništva u političkome sustavu te naposljetku, (6) integracijom, koja, u smislu objedinjavanja pojedinih dijelova društvenoga, odnosno tradicionalnoga etničkoga korpusa, osigurava sudjelovanje cjelokupnoga stanovništva u političkim, gospodarskim i društvenim programima koji su određeni kao programi nacionalnih ideologija^{119,120}.

2. U odnosu na pretkapitalističke države u kojima je teritorijalna i identitetska istovjetnost države i naroda ostvarena do završetka 18. stoljeća, i u kojima se „građanstvo u svom usponu na vlast jednostavno proglasilo nacijom, težeći da u nju integrira i sve ostale društvene slojeve“¹²¹ na područjima na kojima takva istovjetnost nije postojala, građansko-kapitalističko društvo uspostavlja se na temelju skupa povijesnih procesa modernizacijskoga tipa koje suvremena historiografija naslovljava pojmom „narodnoga preporoda“. Stoga, opće pretpostavke preporodnoga procesa, u smislu procesa modernizacije, jesu: (1) oblikovanje nacionalne građanske politike, s krajnjim ciljem uspostave jedinstvene nacionalne države, (2) oblikovanje nacionalne ekonomske politike, s krajnjim ciljem uspostave ustanova kapitalističkoga gospodarstva i jedinstvenoga nacionalnoga tržišta, i (3) oblikovanje nacionalne kulturne politike i političke kulture, s krajnjim ciljem uspostave ustanova u kulturi, uključujući znanost i obrazovanje te oblikovanja standardnoga jezika i uspostavi političkih organizacija stranačkoga oblika¹²². Na taj će način, na područjima povijesnih hrvatskih zemalja u kojima hrvatska nacija nije neposredno oblikovana na francusko-engleskim revolucionarnim temeljima, objedinjavanje prednacionalnih seoskih i plemićkih

¹¹⁹ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 22–25.

¹²⁰ SRŠEN, „Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, 107–109.

¹²¹ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 90.

¹²² KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 90–92.

zajednica odvijati na temelju „hrvatskoga staleškoga protonacionalizma vitezovićevoga tipa“¹²³ na temelju kojega će preporodni proces oblikovati jedinstvenu, staleški nestratificiranu, nacionalnu građansku, ekonomsku i kulturnu politiku.

2. Modernizacijski procesi hrvatskoga narodnoga preporoda

3. Hrvatski narodni preporod, u smislu skupa modernizacijskih procesa na područjima povijesnih hrvatskih zemalja, obuhvaća, od 1835. do 1875. godine, razdoblje ustrojavanja „građansko-kapitalističkoga društva u nacionalnim okvirima“¹²⁴. Raščlanjujući razdoblje hrvatskoga narodnoga preporoda sa stajališta procesa modernizacije, Karaman navodi sljedeća obilježja hrvatskoga preporodnoga razdoblja u pojedinim područjima – i to: (1) u području industrijalizacije, ukidanje kasnofeudalnih odnosa, ukidanje cehovskih organizacija, primjenu poljoprivrednih strojeva i drugih uređaja agrotehnike, ukidanje obrtničke i manufakturne proiz-vodnje te organizaciju industrijske proizvodnje u tvornicama, uz primjenu parnih strojeva i lokalno ili regionalno dostupnih sirovina, ustrojavanje i izgradnju cjelovitoga željezničkoga i parobrodnoga sustava, uključujući i reformu željezničke i parobrodne industrije, uspostavu ustanova za novčano trgovanje te sustavno uređenje trgovačkih, a osobito dioničarskih društva-va, (2) u području kulturne disperzije i nacionalne integracije, uspostavu ustanova u obrazovanju, uključujući osnovnih škola i sveučilišta, s nastavom na hrvatskome jeziku, uspostavu ustanova u znanosti, uključujući i nacionalne akademije, uspostavu ustanova u kulturi i umjetnosti, uključujući muzeja, knjižnica i čitaonica te galerija, promicanje nakladničke i izdavačke djelatnosti, a osobito hrvatskih književnih i kulturno-umjetničkih glasila, te oblikovanje standardnoga hrvatskoga jezika te (3) u području demokratizacije i nacionalne integracije, osnivanje političkih organizacija stranačkoga oblika, promicanje nakladničke i izdavačke djelatnosti političkih glasila te zakonodavne reforme u razdoblju bana Mažuranića, a osobito u svezi uređenja upravnoga i sudskoga ustrojstva, slobode tiska i okupljanja te obveznoga osnovnoga obrazovanja^{125,126}.

4. Modernizacijska obilježja hrvatskoga narodnoga preporoda mogu se, u smislu ciljeva, sistematizirati kao sljedeća: (1) uspostava jedinstvenoga područja Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, počev s ukidanjem Vojne krajine, (2) razvoj kapitalističkoga gospodarstva industrijskoga tipa, počev s ukidanjem feudalnoga sustava i

¹²³ STANČIĆ, „Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja“, 7.

¹²⁴ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 30.

¹²⁵ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 30–43.

¹²⁶ ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava*, 155–157.

izgradnjom modernih prometnica željezničkoga prometa sa svrhom uspostave cjelovitoga gospodarskoga prostora u funkciji nacionalnoga tržišta, te (3) ustrojavanje ustanova u kulturi, počev s osnivanjem knjižnica i čitaonica, a uključujući osnivanje škola, sveučilišta i akademije, te oblikovanje standardnoga hrvatskoga jezika na temelju sveukupne hrvatske jezične baštine, a na osnovi štokavsko-ijekavske književnosti u razdoblju prosvjetiteljstva na slavonsko-dalmatinskome području^{127,128,129}.

5. Hrvatski narodni preporod može se, slijedom sadržaja učinaka modernizacijskih procesa koje obuhvaća, sistematizirati u dva razdoblja čija je razdjelnica 1849. godina. U razdoblju do 1849. godine, ostvarenja preporodnoga procesa jesu redovno kulturne i, iznimno, gospodarske naravi, odvijaju se, poglavito, u kontekstu tzv. ilirskoga pokreta, a obuhvaćaju: (1) pokretanje *Novina Hrvatskih s Danicom hrvatskom, slavonskom i dalmatinskom*, 1835. godine, (2) osnivanje Društva narodnoga u Varaždinu, Čitateljstvenoga društva slavensko-ilirskoga u Karlovcu i Ilirske čitaonice u Zagrebu, 1838. godine, (3) osnivanje Hrvatsko-slavonsko-gospodarskoga društva, 1841. godine, (4) osnivanje Matice ilirske, 1842. godine, (5) pokretanje *Zore dalmatinske*, 1843. godine, te (6) osnivanje Narodnoga muzeja i Prve hrvatske štedionice, 1846. godine. U razdoblju do 1849. godine središnja ustanova preporodnoga procesa je Narodni dom. Naime, od 1846. godine, u Narodnome domu smještena je Čitaonica, Gospodarsko društvo i Narodni muzej. Narodna dvorana, Preporodna dvorana, Kazino ili, naprosto, Dvorana, središnja je prostorija Narodnoga doma u kojoj će odvijati pojedini najznačajniji preporodni procesi, ali i društveni život nositelja preporodnoga procesa te građana u nastajanju. O značaju Dvorane, u narativnome smislu, svjedoči činjenica da je u Dvorani, 1848. godine, Ivan Kukuljević Sakcinski izložio „Zahtijevanja naroda“. Poglavito kulturna postignuća hrvatskoga narodnoga preporoda u razdoblju do 1849. godine zamijenjena su, u skladu s „Zahtijevanjima naroda“, postignućima političke i gospodarske naravi. Razvoj građanske kulture grada Zagreba neposredna je posljedica ustrojavanja jedinstvenoga grada i, temeljem toga, građanskoga društva koje izrasta na modernizacijskim osnovama hrvatskoga narodnoga preporoda koji se neujednačeno, ali u idejnome i duhovnome kontinuitetu odvija u okolnostima ustavne nestabilnosti u Carevini Austriji. Naime, Ustav oktroiran 7. ožujka 1849. godine ukinut je Carskim patentom od 31. prosinca 1851. godine te će, slijedom toga, a do usvajanja Carske povelje o unutarnjem uređenju državnopravnih odnosa u Monarhiji – tzv. Listopadske

¹²⁷ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 92–98.

¹²⁸ ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava*, 160.

¹²⁹ Dalibor ČEPULO, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 2019., 20–24.

diplome, 20. listopada 1860. godine, uspostavljanje i oblikovanje građanske kulture biti ograničeno u skladu s politikom tzv. neoapsolutizma. Neoapsolutizam je rezultanta triju vektora: prosvijećenoga apsolutizma u razdoblju od 1740. do 1790. godine, politike ministra-predsjednika i ministra vanjskih poslova Carevine Austrije K. von Metternicha u razdoblju od 1815. do 1848. godine i tekovina građanskoga liberalizma uspostavljenih u razdoblju od 1848. do 1849. godine¹³⁰. Na temelju takvih zasada, neoapsolutizam, u smislu svojevrsnoga sveaustrijskoga preporoda, nastojati će, kao skup oktroiranih modernizacijskih procesa, uspostaviti jedinstveno građansko-kapitalističko društvo na području Carevine Austrije, ali u skladu s načelima predmodernoga monarhijskoga uređenja. Stoga će, velikoaustrijska politika biti u neposrednoj oprezi sa nacionalnim građanskim i kulturnim politikama neaustrijskih naroda na području Monarhije. „Na zagrebačkim ulicama demonstrira se protiv njemačkih natpisa i drugih vanjskih znakova germanizacije“¹³¹. Iako razočarani i obeshrabreni, pojedini nositelji modernizacijskih preporodnih ideja nastojati će ih očuvati pa i promicati i u tome razdoblju, a osobito Ivan Kukuljević Sakcinski koji, u praskozorje neoapsolutizma, 1850. godine, osniva Društvo za povjesnicu jugoslavensku, a od, 1851. godine, počinje objavljivati i znanstveni časopis *Arhiv za povjesnicu jugoslavensku*, te Mirko Bogović koji, 1852. godine, počinje objavljivati časopis *Neven*, isključivi hrvatski književni časopis u doba neoapsolutizma¹³². U takvim unutarnjim i vanjskim okolnostima, isprekidano i postupno, ali u idejnome i duhovnome kontinuitetu, ustrojava se moderno hrvatsko građansko društvo i oblikuju osnovne sastavnice hrvatske građanske kulture do raspada Monarhije 1918. godine. U drugoj polovici 19. stoljeća građanska kultura grada Zagreba obuhvaća kulturni, gospodarski i intelektualni razvoj, uključujući postanak privrednih dinastija i razvoj građanskoga poduzetništva, društveni život i građansku svakodnevnicu. Ustavom od 7. ožujka 1849. godine konstitucionalizirana su, na području Monarhije, liberalna načela koja će biti temeljem uspostave građansko-kapitalističkoga društva, a osobito zakonska ravnopravnost građana, zaštita privatnoga vlasništva, sloboda neograničenoga stjecanja prava vlasništva i sloboda ugovaranja¹³³. Temeljem toga, ostvarenja preporodnoga procesa od 1849. godine obuhvatiti će: (1) osnivanje Društva za povjesnicu jugoslavensku i starine, 1850. godine, uključujući pokretanje *Arhiva za povjesnicu jugoslavensku*, 1851. godine, (2) osnivanje Hrvatske trgovačko-obrtničke komore, 1852.

¹³⁰ ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava*, 87.

¹³¹ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 152.

¹³² Isto, 151.

¹³³ ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava*, 83.

godine (3) osnivanje Jugosla-venske akademije znanosti i umjetnosti, 1861. godine, (4) organizaciju Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe, 1864. godine, (5) pokretanje *Vijenca*, 1869. godine, te (6) osni-vanje Kraljevskoga Sveučilišta Franje Josipa I., 1874. godine. U gospodarskome smislu, u preporodnome razdoblje od 1849. godine osobito je značajno: (1) organizacija Banske konfe-rencije o željeznici, 1862. godine, uključujući osnivanje Željezničkoga odbora, sa svrhom ustrojavanja željezničkoga prometa u funkciji uspostave jedinstvenoga nacionalnoga tržišta, a osobito izgradnje pruge Zemun–Rijeka, (2) djelomično objedinjavanje gospodarskoga prostora izgradnjom pruge Sisak–Zagreb–Zidani Most, 1862. godine, kao i odvojka te pruge Karlovac–Zagreb, 1865. godine, te pruge Rijeka–Karlovac, 1873. godine, kao odvojka pruge Budimpešta–Zagreb–Karlovac^{134,135}, (3) osnivanje ustanova za novčani promet, a osobito Realne vjeresione banke, Hrvatske eskomptne banke, Hrvatske komercijalne banke, Zagre-bačke štedione, Opće zagrebačke štedione i zalagaone, Hrvatske činovničke zadruge, podru-žnica Privilegirane Austro-Ugarske banke te poštanskih štedionica u nadležnosti Kraljevske ugarske poštanske štedionice^{136,137} te (4) razvojem industrijske proizvodnje u području prehra-ne, a osobito brašna i šećerne repe, te drvne građe na području Hrvatske, alkoholnih pića i brodogradnje na području Dalmacije te nafte, duhana, riže, torpeda i brodogradnje na podru-čju Istre¹³⁸. Uz pojedine iznimke, gospodarska kriza 1873. godine ograničiti će, i prethodno Nagodbom ograničene, glavne željezničko-investicijske pothvate, osnivanje ustanova novča-noga prometa te razvoj industrijskoga poduzetništva^{139,140}. Pojedini kulturni i gospodarski učinci preporodnih procesa od neposrednoga značaja za građansku kulturu grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća potanje se razlažu u nastavku.

6. Sazivom Sabora 1861. godine ozakonjeni su temelji hrvatskoga građansko-kapitali-stičkoga društva, ali i, uopće, „položeni temelji za novu, modernu Hrvatsku“¹⁴¹. Pojedini ključni ciljevi Hrvatskoga narodnoga preporoda, bilo u doslovnome ili simboličkome smislu, uključujući ukidanje Vojne krajine i izgradnju palače Hrvatskoga narodnoga kazališta, biti će ostvareni u postpreporodnome razdoblju. Preporodne tekovine formalizirane su u razdoblju

¹³⁴ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 156.

¹³⁵ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 210–214.

¹³⁶ Isto, 217–220.

¹³⁷ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 392.

¹³⁸ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 220–230.

¹³⁹ BUNTAK, *Povijest Zagreba*, 749.

¹⁴⁰ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 220–230.

¹⁴¹ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 107.

banovanja bana Mažuranića na temelju *Zakona o vlasti sudačkoj*, *Zakona o pravu sakupljati se* i *Zakona o porabi tiska*, usvojenima u suton Preporoda, 1875. godine¹⁴². U kontekstu navedenih modernizacijskih procesa potrebno je tumačiti građansku kulturu grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća tijekom kojega će razdoblja silnice procesa modernizacije, u cijelosti ili djelomice, djelovati na izgradnju i oblikovanje zagrebačkoga građanskoga društva kao hrvatskoga građanskoga mikrouniverzuma.

B. Pojedine sastavnice građanske kulture grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća

1. Gospodarski, kulturni i intelektualni razvoj grada Zagreba

8. Za razvoj i oblikovanje građanske kulture grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća osobito je značajna privredna elita. Naime, ključan problem zagrebačkoga i, uopće, hrvatskoga gospodarstva u drugoj polovici 19. stoljeća je organizacija novčanoga poslovanja, osnivanjem odgovarajućih ustanova, a koje će svojom djelatnošću omogućiti „okupljanje domaćeg kapitala i privlačenje stranih financijskih krugova za industrijske ili prometne investicije kao i za tekuće trgovačko poslovanje“¹⁴³. U tome smislu, osobitu ulogu imala je privredna elita koja je djelovala kao značajan čimbenik u gospodarskome, ali i kulturnome te intelektualnome razvoju grada. Naime, trećina gradskih zastupnika potjecala iz područja gospodarstva, a odnosilo se to i na podnačelnika i, kasnije, načelnika Pavla Hatza (1872. – 1873.) te dugo-godišnjega podnačelnika Đuru Crnadka (1872. – 1888.)¹⁴⁴. Privredna elita nastojala je poboljšati uvjete života građana Zagreba te su, slijedom toga, pojedini predstavnici privredne elite, po službenoj dužnosti, organizirajući raznovrsna događanja, surađivali s inozemnim privrednicima. Primjerice, kada su braća Guido i Miroslav Pongratz s Emanuelom Pristerom u ime Zagreba u Trstu dočekali tijelo nadvojvode Maksimilijana, meksičkoga cara, odnosno kada je Đuro Crnadak s gradskim kapetanom dočekaio 1874. godine nadvojvodu Vilima u Zagrebu¹⁴⁵. Također, spominje se i podatak iz 1869. godine kada je Gradsko zastupstvo imalo čast dočekati najvišega gosta, cara Franju Josipa I., a odboru za doček sačinjavali su načelnik Mihalić, podnačelnik P. Hatz, A. Hondl, M. Božurić, I. Frankl, J. Karcivoj, A. Marović, M. Kulmer, G. Pongratz, F. Fichtenau i K. Bedeković¹⁴⁶. Potonji

¹⁴² ENGELSFELD, *Povijest hrvatske države i prava*, 175.

¹⁴³ KARAMAN, *Kako je nastajao moderni Zagreb*, 22.

¹⁴⁴ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 44.

¹⁴⁵ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 44.

primjer osobito je važan jer potvrđuje kako je privredna elita nastojala ostvariti što bolje odnose s inozemnim privrednicima. Nadalje, privredna elita Zagreba organizirala je i prigodu susreta vladara u povodu srebrnoga pira cara Franje Josipa I. i kraljice Elizabete. Izaslanstvo u sastavu Stern, Siebenschlein, Pongratz, Schauff, Stanković, Jakčin, Šviglin, Gašparić, Buratti i Suhin prisustvovali su u Beču, 21. travnja 1879. godine, svečanoj večeri na dvoru, a 24. travnja 1879. godine na svečanosti posvećenja Votivne crkve, predstavi u Dvorskoj operi, svečanom ophodu koji je priredio Grad Beč te, naposljetku, na večeri kod J. Andrassyja¹⁴⁷. Na taj je način, privredna elita Zagreba, sudjelujući u svečanostima protokolarne naravi, promicala kulturni identitet Zagreba, predstavljaajući, uzgredno osobnoga prestiža, Zagreb kao urbano središte.

9. Pod utjecajem privredne elite, u tijeku uspostave građansko-kapitalističkoga društva, na temelju *Zakona o trgovačko-obrtničkim komorama* od 1850. godine, ustrojene su trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, Osijeku i Rijeci, Zadru, Splitu i Dubrovniku te, Sisku, 1860. godine, i Senju, 1876. godine, kao ustanove „koje postaju nositeljima napora oko unapređivanja moderne nacionalne privrede“¹⁴⁸ sa svrhom unapređenja trgovine i obrta, organizacije stručnih ispita i izricanja stručne sposobnosti, prikupljanja i obrade statističkih podataka u privredi te izdavanja propisanih isprava. Zagrebačka Komora osniva se kao Hrvatska trgovačko-obrtnička komora, ali od, 1854. godine, djeluje kao Trgovačko-obrtnička komora i, od 1868. godine, nadležnošću obuhvaća područje Županije Zagrebačke, Bjelovarsko-križevačke, Varaždinske, kotareva Ogulin, Vojnić i Slunj te gradova Zagreb, Bjelovar, Koprivnica, Križevci, Petrinja, Sisak i Varaždin. Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu prestaje s radom 1873. godine, ali se ponovno uspostavlja 1877. godine. Temeljem Zakona, Komora se sastojala od: (1) predsjedništva, koje je obuhvaćalo predsjednika, dva potpredsjednika, blagajničara i zapisničara, koje su izabirali zastupnici, (2) zastupnika, koje je obuhvaćalo 8 članova zastupnika Trgovačkoga odsjeka i 5 zastupnika Obrtničkoga odsjeka, koje je izabiralo Vijeće, i (3) Komorskoga vijeća, koje je obuhvaćalo 64 redovita člana, koje su birali trgovci i obrtnici s pasivnim biračkim pravom na komorskim izborima, te neograničen broj dopisnih, savjeto-davnih i izvanrednih članova. Pasivno biračko glasa na komorskim izborima priznato je državljanima Kraljevine koji su navršili 30 godina života, a koji najmanje 5 godina posluju kao trgovci ili obrtnici^{149,150,151,152}.

¹⁴⁶ *Isto*, 44.

¹⁴⁷ *Isto*, 45.

¹⁴⁸ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 106.

10. Osnivanje Komore rezultiralo je brojnim raspravama koje su se odnosile na osnivanje udruga i osiguravajućega zavoda. Istaknuti ekonomist Blaž Lorković zastupao je načelo slobodne konkurencije, zauzimajući se za utemeljenje privatnih zavoda koji bi djelovali na temelju uzajamnoga slobodnoga osiguranja. „Nasuprot njemu tajnik društva Osječanin Gustav Vichodil zagovarao je javne zavode, s obzirom na slabu razvijenost hrvatskih udruga. Njegov prijedlog bio je da se utemelji javni zemaljski zavod u Zagrebu, te se o tom raspravljalo u posebnom anketnom odboru¹⁴⁹. Međutim, napori Komore su nesporni: (1) promicanje izgrađnje pruge Sisak–Zagreb–Zidani Most, 1862. godine, kao i odvojka te pruge Karlovac–Zagreb, 1865. godine, te pruge Rijeka–Karlovac, 1873. godine, kao odvojka pruge Budimpešta–Zagreb–Karlovac, a u kontekstu „stvaranja jedinstvene organizacije na cjelokupnom području sjeverne Hrvatske¹⁵⁴ te (2) organizacija gospodarskih izložbi¹⁵⁵. Nadalje, djelatnost trgo-vačko-obrtničkih komora osobito će napredovati usvajanjem *Obrtnoga zakona*, 1872. godine, na temelju kojega su ukinuti cehovi i ustrojavaju se obrtne zadruge, a što će biti osnovnom sazivanja Sveobrtničke skupštine, 1879. godine, kao nastavak modernizacijskih procesa gospodarskoga objedinjavanja hrvatskih teritorija. Stoga je „povijest Komore zapravo povijest hrvatske privrede¹⁵⁶ jer će trgovačko-obrtničke komore djelovati kao inkubatori ranoga hrvatskoga kapitalističkoga gospodarstva. Kada osnivanje trgovačkih muzeja postaje redovita pojava u europskim državama, Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu, 1903. godine, osniva Trgovačko-obrtni muzej¹⁵⁷.

11. Osnivanje Komore utjecalo je na osnivanje Obrtničkoga društva 1861. godine. Nai-me, skupina zagrebačkih privrednika zatražila je od Namjesničkog vijeća odobrenje za osnivanje Obrtničkoga društva. Zahtjev je sadržavao ukupno 18 potpisa, od kojih je sedam pripadalo privrednoj eliti. „Namjesničko vijeće odgovorilo je kako iz pravila nije jasno koji

¹⁴⁹ TRGOVAČKO-OBRTNIČKA KOMORA U ZAGREBU, *50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu*, Zagreb, 1902., 9.

¹⁵⁰ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 155.

¹⁵¹ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 160.

¹⁵² Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kako se trgovačko-obrtni muzej u Zagrebu pretvorio u etnografski muzej (Povodom obilježavanja 140-godišnjice rada Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, *Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 25(1), 1992., 60–61.

¹⁵³ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 146.

¹⁵⁴ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 1984., 154–155.

¹⁵⁵ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 106–107.

¹⁵⁶ Boris OLUJIĆ, „Dva jubileja Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu“, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, 24(2), 1992., 194.

¹⁵⁷ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kako se trgovačko-obrtni muzej u Zagrebu pretvorio u etnografski muzej“, 60–61.

obrnici žele osnovati društvo te kako se po obrtnom redu iz 1859. godine obrtnici ionako moraju udruživati u zadruge i društva pa je svako drugo društvo nepotrebno¹⁵⁸. Unatoč takvome stajalištu Namjesničkoga vijeća, podnositelji zahtjeva nisu odustajali te su na glavnoj skupštini 22. veljače 1863. godine ponovno proslijediti zahtjev. Nakon takvoga zahtjeva, Namjesničko vijeće i Financijalna prokurativa izjavila je odobrenje temeljem koje je, 1864. godine, Društvo osnovano. Predsjednik Društva bio je Mijo Krešić, potpredsjednik Janko Grahor, a tajnik Kamilo Bedeković. Članove upravnog odbora, međutim, uglavnom je sačinjavala privredna elita, i to privrednici izvan Zagreba, a posebice iz Siska, Varaždina i Petrinje¹⁵⁹. Važnu ulogu u razvoju Obrtničkog društva imala je tehnička inteligencija kao posrednik između privrednoga građanstva i inteligencije. Uz obavljanje dužnosti u Komori, članovi Društva mogli su obnašati i pojedine dužnosti u državnoj službi, ali su svoja praktična znanja najčešće redovno primjenjivali u privatnome sektoru poput graditeljstva. Pripadnici zagrebačke tehničke inteligencije uvelike su podupirali modernizacijske inicijative privrednoga građanstva. Jedna od značajnijih inicijativa bila je i potpora Obrtničkoga društva Komori u Zagrebu pa je isto bilo i aktivno u organizaciji Gospodarske izložbe. Ova inicijativa utjecala je i na izmjene tadašnjega *Obrtnoga zakona* te je, 1865. godine, imenovan i Odbor za preispitivanje Obrtnoga zakona i Osnova za preustroj obrtničkih zadruga¹⁶⁰. Unatoč brojnim naporima Obrtničkoga društva izmjene i dopune *Obrtnoga zakona* nisu usvojene pa je uslijed takve odluke Obrtničko društvo prestalo postojati 1869. godine, pri čemu djelokrug Društva postaje djelokrugom Prvoga zagrebačkoga radničkoga društva osnovanoga 1873. godine¹⁶¹.

12. Uz kulturno i gospodarsko profiliranje Zagreba osnivanjem Obrtničkoga društva i Prvoga zagrebačkoga radničkoga društva, glavnina kulturnih i gospodarskih učinaka modernizacijskih procesa objedinjena je djelatnošću trgovačkoga društva Merkur. Trgovačko društvo Merkur osnovano je početkom 1873. godine kao društvo za poboljšanje društvenoga i ekonomskoga položaja trgovaca, obrazovanje trgovačkih naučnika te rad u Trgovačkome zboru na hrvatskome jeziku. U tu svrhu, Merkur organizira predavanja stručnjaka i intelektualaca iz različitih područja, a što je i rezultiralo pokretanjem inicijative za izdavanje publikacija od kojih se osobito ističe trgovački kalendar, te organiziranjem posebnih odjela za svoje članove u Bolnici sestara milosrdnica¹⁶². Prvi predsjednik

¹⁵⁸ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 46.

¹⁵⁹ *Isto*, 46.

¹⁶⁰ *Isto*, 46.

¹⁶¹ *Isto*, 46.

trgovačkog društva Merkur bio je Đuro Crnadak koji je promicao kulturne vrijednosti u suradnji s brojnim intelektualcima poput Blaža Lorkvića, Franje Markovića i Petra Markovića. Blaž Lorković je već na početku samog osnivanja Merkura održao predavanje na temu „Trgovac u narodnom gospodarstvu“ u povodu čega je izjavio: „dok hrvatsvo ne uhvati čvrsta korjena u građanskom stališu imućnom obrt-niku, prometnom inteligentnom trgovcu, dotle će nam domaće stvari sporo napredovati“¹⁶³. Modernizacijska ostvarenja Merkura ne mogu se preneglasiti. Naime, u trenutku osnivanja, Merkur je isključivo društvo koje je, ustrojavanjem trgovačke škole, knjižnice i čitaonice te pjevačko-tamburaškoga zbora, organizacijom tečajeva stranih jezika, izdavanjem Merkuro-voga vjesnika te suradnjom sa sličnim inozemnim društvima, a osobito iz Beča, Graza i Praga, omogućavalo obrazovanje trgovaca te osiguranje u povodu nezaposlenosti ili bolesti. Dapače, do ustrojavanja sustava socijalnoga osiguranja, 1894. godine, pojedine sastavnice socijalnoga osiguranja postojale su na temelju djelatnosti Merkura. Do završetka 19. stoljeća, djelatnost Merkura biti će upravljena na ustrojavanje trgovačkih bolnica u ruralnim područjima, imenovanje društvenih liječnika i osnivanje ljekarni¹⁶⁴. Na taj je način, trgovačko društvo Merkur nastojalo, raznovrsnom kulturnom, društvenom, obrazovnom i humanitarnom djelatnošću uspostaviti zagrebačko nacionalno jedinstveno, a utjecalo je i na prihvaćanje kulturnih vrijednosti drugih zemalja, u kontekstu čega je, osim hrvatskoga jezika, priznato i pravo korištenja njemačkoga jezika¹⁶⁵.

1.1. Postanak privrednih dinastija

13. Posredstvom gospodarske djelatnosti, privredna etila nastojala je promicati kulturne i intelektualne vrijednosti Zagreba. U duhu ranomodernoga razdoblja, brojni su privrednici nastojali, u obrascima kasnofeudalnoga uređenja, vlastito gospodarstveno zanimanje, uključujući i položaj, ustrojiti na način da će ih za života, a osobito u povodu njihove smrti, steći muški potomci. Značajka je to ranoga razdoblja kapitalističkoga gospodarstva u kojoj prevladava tzv. obiteljski kapitalizam¹⁶⁶. Temeljem takvih naziranja u drugoj polovici 19. stoljeća nastaju tzv. privredne dinastije, a od kojih su osobito značajne: (1) obitelj Alexander, (2) obitelj Crnadak, (3) obitelj Eisenhut, (4) obitelj Ehrlich, (5) obitelj Grahor, (6) obitelj Krešić, (7) obitelj Mallin, (8) obitelj Pongratz i (9) obitelj Weiss^{167,168}.

¹⁶² Isto, 46.

¹⁶³ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 240.

¹⁶⁴ Isto, 52.

¹⁶⁵ Isto, 240.

¹⁶⁶ Nenad FANUKO, *Sociologija*, 2019., 278.

14. Značaj privrednih dinastija ne može se pre naglasiti u kontekstu modernizacijskih procesa u drugoj polovici 19. stoljeća. Naime, utemeljitelji privrednih dinastija, privrednici primarnoga sektora, vrhunac čijih će djelovanja biti u 60-im i 70-im godinama 19. stoljeća, biti će središnje osobe modernizacijskih procesa u postpreporodnome razdoblju. Njihovi će sinovi, djelatni i u sekundarnome i tercijarnome sektoru, dovršiti proces poduzetničkoga oblikovanja u modernome smislu te, slijedom toga, i proces oblikovanja građansko-kapitalističkoga društva¹⁶⁹.

1.2. Razvoj građanskoga poduzetništva

(a) Uopće

15. Revoluciona zbivanja 1848. i 1849. godine omogućiti će ustrojavanje osnovnih oblika kapitalističkoga gospodarstva industrijskoga tipa na području Carevine Austrije izgradnjom željezničkoga i parobrodnoga prometnoga sustava. Iako, u načelu, reforme pozitivnoga predznaka, takve će promjene, s obzirom na položaj hrvatskih zemalja unutar Monarhije, proizvesti negativne posljedice za poduzetništvo – i to propašću posredničkoga poslovanja na pravcima na kojima su izgrađene željezničke magistrale kao i propašću jedrenjačke brodo-gradnje izgradnjom parobroda¹⁷⁰. Stoga će, širenje građanskoga poduzetništva, a osobito industrijskoga, biti ograničeno do početka 20. stoljeća te će zasnivati na „trgovanju proizvodima agrarne ekonomike (u Dalmaciji i Istri napose vinom) ili šumske eksploatacije (napose u Slavoniji)“¹⁷¹. Kao središta građanske poduzetničke misli ustrojavaju se trgovačko-obrtničke komore čija djelatnost na unapređenju prometa, industrije, novčanoga poslovanja i pomorstva postaje odlučujuća u nagodbenome razdoblju. Središnji poticaj razvoju građanskoga poduzetništva kao samostalne djelatnosti tijekom druge polovice 19. stoljeća biti će ukidanje tradicionalnih cehovskih organizacija i ustrojavanje obrtnih zadruga, kako je prethodno i naveđeno.

16. Do sredine 19. stoljeća, uz potok Medveščak, postojali su brojni kaptolski i varoški mlinovi, ali su nastojanja pojedinih građanskih poduzetnika redovito bila neuspješna, uz iznimku tvornica kućnoga i stolnoga posuđa osnovane u Novoj Vesi, 1828. godine¹⁷².

¹⁶⁷ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 242.

¹⁶⁸ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 309.

¹⁶⁹ *Isto*, 309.

¹⁷⁰ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 231, 240).

¹⁷¹ *Isto*, 232.

¹⁷² KARAMAN, *Kako je nastajao moderni Zagreb*, 9.

Početak druge polovice 19. stoljeća, 1857. godine, u Zagrebu će biti 1010 „obrtnika i tvorničara“, uključujući 521 obrtničkih pomoćnika, 433 poslužitelja, 416 najmodavca, 415 nadničara, 202 vlasnika zemljišta, 197 trgovaca, 136 poljodjelskih pomoćnika, 84 trgovačkih pomoćnika te 5 lađara i ribara¹⁷³. Obrt je bila središnja gospodarska djelatnost. Međutim, manufakturna proizvodnja bila je osrednje razvijena, a industrijska proizvodnja tek je započinjala. Prve značajne promjene koje su utvrđene u području građanskoga poduzetništva odvijati će se u razdoblju neoapsolutizma, a podrazumijevat će „početak popuštanja cehovske organizacije i monopola, na postupno širenje poslovanja, ali i na veći udio domaćih majstora“¹⁷⁴. U razdoblju neoapsolutizma, ističe se obrt za izradu posuđa od kamenine Vjekoslava Barbota (1851.), pivovara Vjekoslava Rainhardta (1851.) te obrt za izradu i popravak turpija Antuna Fabera (1855.)¹⁷⁵. I prije ukidanja cehova usvajanjem *Privremenoga naputka o uređenju trgovačkih i obrtnih poslova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, 1851. godine, proglašena je sloboda obrta i trgovine, a što je predstavljalo značajnu liberalizaciju građanskoga poduzetništva^{176,177}. Prema *Katalogu Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe*, na području sjeverne građanske Hrvatske bilo je 1800 poduzetnika s prevladavajućim sitnokapitalističkim poduzetništvom¹⁷⁸. Stupanjem na snagu *Obrtnoga zakona*, 1872. godine, cehovi se ukidaju. Ukidanje cehova biti će i od značaja u procesima urbanizacije Zagreba. Ukidanju cehova koji su se odnosili na gradnju Zagreba osobito su doprinijeli moderni građevinski poduzetnici Nikola Jambrišak, Franjo Klein i Janko Grahor¹⁷⁹ kao ključni akteri procesa urbanizacije u drugoj polovici 19. stoljeća. Usprkos ograničenjima domaćega kapitala, na području Zagreba se, u drugoj polovici 19. stoljeća, a temeljem gospodarskoga napretka u drugim središtima Monarhije, izgrađuju brojne tvornice, uključujući paromlin, tvornicu kože, tvornicu likera, tvornicu papira, tvornicu šećera, tvornicu cikoriije, tvornicu kandida, tvornicu pjenice, tvornicu šampanjca, tvornicu parketa, tvornicu duhana, tvornicu sapuna, tvornicu pokućstva, tvornicu opeke, parnu pilanu, plinaru, ciglanu te pilanu. Također, razdoblje je to procvata obrta, uključujući gostionica, krčma, kavana, svratišta i hotela. Zagrebačko građansko poduzetništvo osobito jača na prijelazu

¹⁷³ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 307.

¹⁷⁴ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 156.

¹⁷⁵ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 307.

¹⁷⁶ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 234.

¹⁷⁷ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 156.

¹⁷⁸ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 233.

¹⁷⁹ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 158.

stoljeća. Naime, 1900. godine, na području Zagreba postoji 41 industrijsko društvo s 3650 radnika^{180,181,182,183}.

(b) Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba

17. Razdoblje 19. stoljeća, u gospodarskome smislu, obilježava začetak organizacije tzv. svjetskih izložbi. Od osnivanja Trgovačko-obrtničke komore, članovi Komore raspravljali su o organizaciji gospodarske izložbe u Zagrebu. U suradnji s Hrvatsko-slavonskim gospodarskim društvom probna izložba održana je 1854. godine. Uslijed djelomičnoga teritorijalnoga objedinjavanja nacionalnoga prostora izgradnjom željezničke pruge Sisak–Zagreb–Zidani Most i sudjelovanja hrvatskih privrednika na Trećoj svjetskoj izložbi u Londonu, 1862. godine, Josip Ferdo Devidé, tajnik Komore, podnoseći izvještaj o sudjelovanju članova Komore na Svjetskoj izložbi, predložio je da se, s 1864. godinom, u Zagrebu, organizira gospodarska izložba. Stoga je, 1862. godine, Komora osnovala Glavni odbor Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe, a koji se sastojao od: Miroslava Kulmera, predsjednika, Mirka Šuhaja, potpredsjednika, Josipa Ferde Devidéa, izvjestitelja, Stanka Kvaternika, zapisničara i 32 člana. Uvidom u strukturu članstva Glavnoga odbora utvrđuje se odlučujući značaj privredne elite. Naime, od 36 članova, uz 20 članova Komore, 16 članova bili su privrednici ili članovi drugih privrednih tijela^{184,185}. Uz privrednu elitu, u organizaciji izložbe sudjelovala je Banska vlada, ban Šokčević i kancelar Mažuranić, a o značaju organizacije izložbe i o značaju izložbe uopće objavljeni su brojni novinski napisi¹⁸⁶ (Slika 2.). U svrhu organizacije izložbe Glavni odbor objavio je *Katalog Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe* na hrvatskome, njemačkome i talijanskome jeziku, a čiji predgovor potpisuju predsjednik Šuhaj i izvjestitelj Devidé.

18. Glavni odbor Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe sastavio je program izložbe, ishodio odobrenja za organizaciju izložbe i upotrebu izložbenih prostora, ishodio

¹⁸⁰ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 158–159.

¹⁸¹ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kako se trgovačko-obrtni muzej u Zagrebu pretvorio u etnografski muzej“, 60–61.

¹⁸² BUNTAK, *Povijest grada Zagreba*, 758.

¹⁸³ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 315–318.

¹⁸⁴ TRGOVAČKO-OBRTNIČKA KOMORA U ZAGREBU, *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu Trojedine kraljevine*, Zagreb, 1864., 131–132.

¹⁸⁵ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 166.

¹⁸⁶ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 155.

¹⁸⁷ BUNTAK, *Povijest Zagreba*, 758.

oslobođenja od poštarine za korespondenciju Odbora, područnih odbora i pododbora te umanjeње vozarine za prijevoz izložbenih predmeta, odnosno, za područje Dalmacije i slobodnih kraljevskih luka, carinske povlastice te ishodio dotacije Zemaljske konkurencionalne zaklade za izložbu. O značaju izložbe svjedoči činjenica osnivanja podružnih odbora Glavnoga odbora u Zagrebu, Bjelovaru, Đakovu, Glini, Gospiću, Karlovcu, Koprivnici, Krapini, Križevcima, Novoj Gradiški, Ogulinu, Osijeku, Otočcu, Petrinji, Požegi, Rijeci, Samoboru, Sisku, Splitu, Varaždinu, Vinkovcima, Vukovaru i Zadru, posebnoga odbora za carsku i kraljevsku Slunjsku pukovnicu i pododbora podružnoga odbora u Varaždinu¹⁸⁸. U svrhu organizacije izložbe, Glavni odbor sistematizirao je izložbene predmete u 4 reda i 32 podrazreda. Kao redovi izložbe određeni su: (1) „Korisne životinje svake vrste“ kao I. red sa 6 podrazreda, (2) „Prirod-nice i gospodarstveni proizvodi“ kao II. red sa 7 podrazreda, (3) „Obrtni proizvodi“ kao III. red sa 14 podrazreda i (4) „Umjetnine i starine“ kao IV. red sa 5 podrazreda.

19. Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe održana je u Zagrebu, od 18. kolovoza do 15. listopada 1864. godine, u prostorijama Zemaljske bolnice i na prostoru Sajmišnoga trga. Izvorno, izložba je trebala biti organizirana kao „Izložba hrvatske države“, ali je „zbog jakoga otpora zastupnika regionalnoga partikularizma u narodnjačkim redovima“ organizirana kao „Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska“¹⁸⁹. Na izložbi je sudjelovalo 3.865 sudionika. Sudionici izložbe i izložbeni predmeti sistematizirani su Katalogom. „Izказ izložiteljah i njihovih izložakah sastavljeni po razredih“ obuhvaća pregled imena i prezimena, prebivališta, izložbenih predmet i opisa izložbenih predmeta sudionika razvrstanih na temelju podrazreda¹⁹⁰. „Skrizaljkah izložiteljah u Zagrebu 1864.“ obuhvaća pregled broja sudionika razvrstanih na temelju podrazreda i područnih odbora¹⁹¹.

20. Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba organizirana je sa svrhom „da se privrednicima iz svih hrvatskih krajeva omogući uspostavljanje intenzivnijih poslovnih veza“¹⁹². U tu svrhu, na izložbi su bili predstavljeni hrvatski poljoprivredni, obrtni i industrijski proizvodi, uključujući i industrijske strojeve lokomobila i parnoga stroja s osam konjskih snaga, a koji je bio smješten u središtu Sajmišta. Gospodarska izložba značajno će

¹⁸⁸ TRGOVAČKO-OBRTNIČKA KOMORA U ZAGREBU, *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864.*, 1864., 133–142.

¹⁸⁹ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 109.

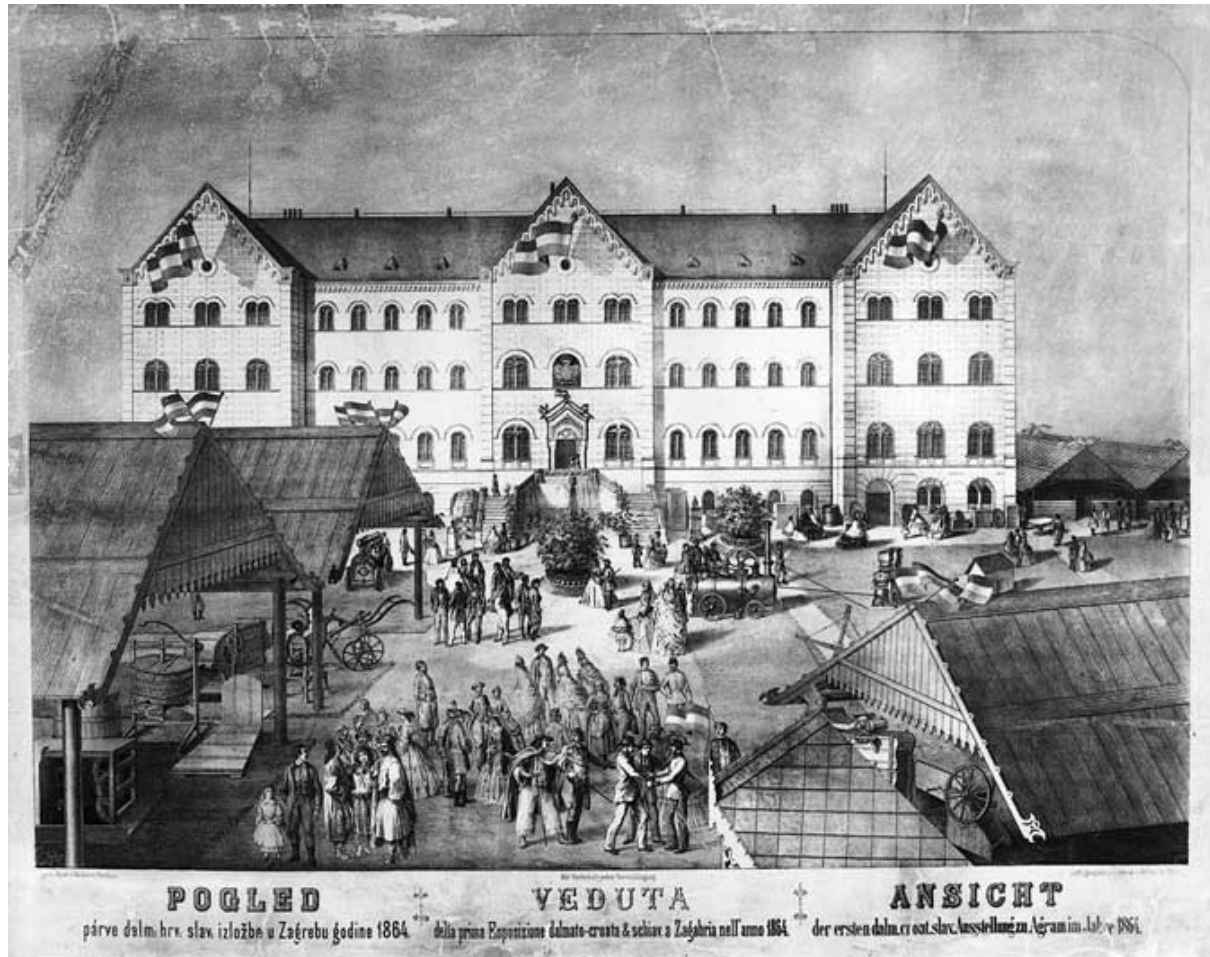
¹⁹⁰ TRGOVAČKO-OBRTNIČKA KOMORA U ZAGREBU, *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864.*, 1864., 140–252.

¹⁹¹ *Isto*, 253.

¹⁹² KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 155.

utjecati na tehnološki razvoj Zagreba i inozemni položaj Hrvatske, a imati će i kulturni, umjetnički i znanstveni značaj. Naime, na izložbi su izloženi radovi Šime Ljubića, Franje Račkoga, Adolfa Vebera, Mirka Šuhaja i Dragutina Kušlana, kao i nacrti Nikole Jambrišaka, Franje Kleina i Ivana Plochbergera. Također, izvedena je opera *Ljubav i zloba* Vatroslava Lisinskoga¹⁹³.

Slika 2. Pogled Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe

Izvor: Muzej Sveti Ivan Zelina, preuzeto: <https://www.muzej-zelina.hr/hr/virtualna-izlozba/dragutin-strazimir-1821-1891-1/>
(26. lipnja 2021. godine)

21. U organizaciji Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe izrazit će se oprečnost konzervativno-regionalnih stajališta i modernizacijskih ideja o jedinstvenosti hrvatskog gospo-darskoga prostora čiji je, u tome razdoblju, „po širini svojih pogleda i po svojoj djelatnosti u prebrođavanju postojećih lokalno-regionalnih posebnosti“¹⁹⁴, najznačajniji predstavnik Antun Jakić koji svojim djelovanjem otjelotvoruje temeljna načela Kvaternikove

¹⁹³ BUNTAK, *Povijest grada Zagreba*, 759.

¹⁹⁴ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 154–155.

nacionalne ekonom-ske ideologije oblikovane u *Hrvatskome glavničaru* (1863.), a kojim Kvaternik otklanja kasno-feudalne proturječnosti Draškovićeve *Disertacije*¹⁹⁵. Uz osnivanje knjižare i tiskare, Jakić, 1864. godine, kao predsjednik Komore, pokreće *Sidro* kao prvi hrvatski gospodarsko-politički časopis^{196,197,198}.

22. Kvaliteta Kataloga potvrđuje značenje Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe. Katalog se sastoji od predgovora i tri dijela: (1) „Općega dijela“, (2) „Posebnoga dijela“ i (3) „Uvrstbenoga dijela“. U „Općem dijelu“, naslovljenome „Statistički nacrt Trojedne Kraljevine“, Katalog iznosi geografski, demografski, povijesni, gospodarski, vjerski, kulturni, obra-zovni, znanstveni i pravni opis države. U „Posebnome dijelu“, Katalog iznosi statističke i druge činjenice o Glavnome odboru, područnim odborima i pododborima Glavnoga odbora, imeniku porotnika za prosuđivanje izložbenih predmeta, razredbi izložbenih predmeta te sudionicima izložbe i izložbenim predmetima. Naposljetku, „Uvrstbeni dio“ obuhvaća oglase pojedinih sudionika izložbe.

23. U povodu pedesete obljetnice Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva, u Zagrebu je, 1891. godine, organizirana druga gospodarska izložba. Međutim, u okolnostima banovanja bana Héderváry, druga gospodarska izložba ograničena je na poljoprivrednu i šumarsku industriju te organizirana kao Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba¹⁹⁹. Izložba je održana u Zagrebu, od 15. kolovoza do 15. listopada, 1891. godine, na prostoru Sajmišnoga trga. U svrhu organizacije izložbe Janko Ibler objavio je monografiju izložbe po uzoru na Katalog. Na području trga ustrojena su 22 paviljona te je postavljen „Kip Hrvatske“ Dragutina Moraka. Međutim, i u ograničenome opsegu, izložba će biti od iznimnoga značenja. Naime, tijekom trajanja Gospodarsko-šumarske izložbe održan je sastanak hrvatskih privrednika tijekom kojega je Janko Grahor mlađi predložio osnivanja trgovačkoga muzeja, opisujući djelat-nost trgovačkih muzeja uopće i navodeći primjere inozemnih trgovačkih muzeja, a kao ideju koja je u hrvatskoj ekonomskoj misli sazrijevala od 1864. godine²⁰⁰. Također, u Kraljevskoj zemaljskoj obrtnoj školi održana je Međunarodna izložba umjetnina Društva umjetnosti na kojoj su izloženi radovi Nikole Mašića, Menci Clementa Crnčića, Otona Ivekovića, Celestina Medovića, Ivana Rendića, Ferde Quiquereza i drugih

¹⁹⁵ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 109.

¹⁹⁶ KARAMAN, *Kako je nastajao moderni Zagreb*, 21.

¹⁹⁷ KAMPUŠ, KARMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 155.

¹⁹⁸ KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 109.

¹⁹⁹ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 155.

²⁰⁰ KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Kako se trgovačko-obrtni muzej u Zagrebu pretvorio u etnografski muzej“, 59.

likovnih umjetnika hrvatske umjetnosti na završetku 19. stoljeća²⁰¹. Stoga će, a kao i Prva izložba, Gospodarsko-šumarska izložba svo-jim značenjem iznimno unaprijediti gospodarski, kulturni i sveopći položaj i značenje Zagreba te, uopće, Kraljevine Hrvatske i Slavonije te biti temeljem osnivanja Zagrebačkoga zbora, 1909. godine.

2. Društveni život grada Zagreba

24. Neposredan utjecaj na oblikovanje društvenoga života grada Zagreba imati će procesi modernizacije u drugoj polovici 19. stoljeća. U razdoblju hrvatskoga narodnoga preporoda osnivaju se ustanove u kulturi, uključujući znanost i obrazovanje sa svrhom oblikovanja nacionalne kulturne ideologije. Razvoju i oblikovanju društvenoga života doprinjet će i periodika društvenoga, gospodarskoga, kulturnoga, političkoga i obrazovnoga sadržaja, uključujući *Neven* (1851.), *Leptir* (1859.), *Pozor* (1860.), *Lada* (1862.), *Naše gore list* (1862.), *Vije-nac* (1869.), *Balkan* (1886.) te *Dom i svijet* (1888.)^{202,203}.

25. Izgradnjom palače Antuna Pejačevića, 1797. godine, u Zagrebu se izgrađuje plesna dvorana u kojoj se započinju i organizirati kazališne predstave. Anton Amadeo, 1807. godine, stječe palaču Pejačević te ju uspostavlja kao javnu kazališnu dvoranu u kojoj će, do 1834. godine, redovno biti organizirane kazališne predstave putujućih kazališnih družina. Kao reakcija na plesove organizirane u Dvorani Narodnoga doma, članovi Kasina započinju s organizacijom plesova u Amadeovome kazalištu²⁰⁴, a u kojemu su predstave izvođene na njemačkome te, iznimno, latinskome jeziku. Tijekom 1832. i 1833. godine, njemački su glumci, na hrvatskome jeziku izveli *Stari mladoženja i košarice* te *Stara zasebna kuća Petra III.*, Augusta von Kotzebuea, a koje je Dragutin Rakovac preveo na kajkavštinu²⁰⁵. Djelovanje Amadeovoga kazališta u kojemu je izveden cjelokupan kazališni repertoar austrijske drame, opere i balete, uključujući tzv. pjevane drame, omogućilo je građanima Zagreba predstavljanje dostignuća europske kazališne te, posredstvom toga, plesne, glazbene i likovne umjetnosti. Uz kazalište, ples, glazbu i likovne umjetnosti, građanskom svakodnevnicom u Zagrebu druge polovice 19. stoljeća postaje sport i rekreacija.

2.1. Kazališni život

²⁰¹ Marijana JUKIĆ „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti“, *Arhivski vjesnik*, 58(1), 2015., 211.

²⁰² KARAMAN, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 103.

²⁰³ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 384.

²⁰⁴ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 309.

²⁰⁵ Nikola BATUŠIĆ, *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu*, Zagreb, 1992., 10–15.

26. Na zasadama Amadeovoga kazališta, 1834. godine, izgrađeno je, na uglu Markovoga trga i Freudenreichove ulice, prvo profesionalno kazalište, na prijedlog i uz donaciju Kristofora Stankovića, kao Narodno, odnosno Gradsko kazalište s plesnom dvoranom i galerijom. U palaču Amadeovoga kazališta smješten je Prirodoslovni odjel Narodnoga muzeja koji 1866. godine postaje Zemaljski muzej pod upravom Akademije²⁰⁶. Palaču Kazališta, izgrađenu u neoklasicističkome stilu, projektirali su Christofor i Anton Cagnolini. Do 1840. godine, predstave su uglavnom izvođene na njemačkome jeziku. Revolucionarno, 1835. godine, u međučinu izvedena je budnica *Još Hrvatska ni propala* Ljudevita Gaja. Djelatnost Gradskoga kazališta kao hrvatskoga narodnoga kazališta, međutim, započinje 1840. godine praizvedbom drame *Juran i Sofija ili Turci kod Siska*, Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, u izvedbi Domoro-dnoga teatralnoga društva iz Novoga Sada. Premijera opere *Ljubav i zloba*, Vatroslava Lisinskoga, održana je 1846. godine^{207,208}. Od 1851. godine kazalištem upravlja Kazališno vijeće koje nastoji uspostaviti repertoar s hrvatskim predznakom. Međutim, uz iznimku Društva zagrebačkih dobrovoljaca, koje je djelovalo od 1847. do 1855. godine, predstave na hrvatskome jeziku nisu mogle biti organizirane jer glumci nisu poznavali hrvatski jezik. Iznimno, na hrvatskome jeziku izvedena je drama *Kvas*, Antuna Nemčića, 1855. godine, i drama *Graničari*, Josipa Freudenreicha, 1857. godina. Međutim, prva izvedba ansambla hrvatske drame biti će izvedba drame *Crna kraljica*, Josipa Freudenreicha, 1860. godine²⁰⁹. Usprkos tomu, Gradsko će kazalište, uz značajan utjecaj na oblikovanje zagrebačke građanske kulture, imati osobit značaj u preporodnim procesima u svezi oblikovanja hrvatskoga standardnoga jezika.

27. Gradsko kazalište bilo je središtem kulturnoga života Zagreba, ali tehnički nije bilo propisano opremljeno, a osobito slijedom osnivanja Opere, 1870. godine, i Baleta, 1876. godine. Potres 1880. godine dodatno je potaknuo raspravu o izgradnji nove kazališne zgrade. Kazališni odbor pod predsjedanjem Marijana Derenčina podnosi Zemaljskoj vladi prijedlog izgradnje nove kazališne zgrade na temelju nacrtu Hermanna Hellera i Ferdinanda Fellnera, a slijedom čega Sabor usvaja *Zakon o gradnji Zemaljskoga kazališta u Zagrebu* 1881. godine. Raspravu o izgradnji obnavlja ban Héderváry te, 1893. godine, na prijedlog Izidora Kršnjavoga kao predstojnika odjela za bogoštovlje i nastavu, odlučuje o početku izgradnje na prostoru Zapadnoga trga. Radovi su započeti 1894. godine, a završeni 14. listopada 1895.

²⁰⁶ BATUŠIĆ, *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu*, 16.

²⁰⁷ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 169.

²⁰⁸ PONGRAC 2013., 22.

²⁰⁹ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 313, 322.

godine svečanim otvaranjem Narodnoga hrvatskoga zemaljskoga kazališta s izvedbom *Slava umjet-nosti*, Stjepana Miletića, i Nikole Šubića Zrinjskog, Ivana Zajca. Prvim intendantom ban Héderváry imenovao je Stjepana Miletića na prijedlog kojega je svečani zastor Kazališta, „Preporod hrvatske književnosti i umjetnosti“, izradio Vlaho Bukovac, kao simbolički vrhunac preporodnoga procesa, i koji, 1896. godine, organizira Hrvatsku dramatsku školu^{210,211}. U povijesti hrvatske teatrologije, Miletić se, slijedom kazališnih reformi koje je proveo, smatra ključnom osobom, a neizostavan je u smislu modernizacijskih procesa uprizorenjem djela nacionalne književnosti, uključujući drame Marina Držića, Ivana Gundulića, Junije Palmotića, Dimitrije Demetera, Mirka Bogovića, Petra Preradovića, Ive Vojnovića, Ante Tresića Pavičića, Srđana Tucića, Milutin Cihlar Nehajeva i Julije Rorauera²¹². Kazališni ansambl je, temeljem stajališta kazališnih kritičara, bio „na razini eminentnijih europskih teatarâ“²¹³.

28. U iznimno bogatome kazališnome životu grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća kao osobito značajni mogu se istaknuti kazališna djelatnost Dimitrija Demetera, Josipa Freudenreicha, Josipa Kašmana, Adama Mandrovića, Marije Ružičke Strozzi, Ivana Zajca, Andrije Fijana, Milice Mihičić, Josipa Bacha i Nine Vavre^{214,215}.

29. U kazališnome životu u gradu Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća osobito će značajna biti opera. Prva sezone hrvatske opere započela je izvedbom *Mislava*, Ivana Zajca, 1870. godine, u Gradskome kazalištu. Prva inozemna opera, *Trubadur*, Giuseppe Verdija, izvedena je 1871. godine. Ravnateljem Opere, 1870. godine, postaje Zajc. U razdoblju od 1870. do 1889. godine Zajc je uprizorio više od pedeset opera i deset opereta, pridonijevši stvaranju opere sa suvremenim repertoarom. U opernome ansamblu toga razdoblja ističu se Josip Kašman i Milka Trnina. Prestankom Zajčevoga mandata Opera prestaje djelovati do 1902. godine²¹⁶.

2.2. Plesni i glazbeni život

²¹⁰ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 167.

²¹¹ BUNTAK, *Povijest Zagreba*, 765.

²¹² Sanja NIKČEVIĆ, „Dramski repertoar HNK u Zagrebu u vrijeme Prvoga svjetskoga rata i nastavak dotadašnje poetike, politike i organizacije“, *Dani Hrvatskoga kazališta*, HAZU i Književni krug Split, 41(1), 2015., 357–358.

²¹³ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 379.

²¹⁴ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 167–170.

²¹⁵ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 377–378.

²¹⁶ *Isto*, 381.

30. U društvenome životu grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, plesovi postaju glavni oblik zabave. „Plesovi su glavni oblik druženja i zabave gdje se okupljalo najviše ljudi svih slojeva“²¹⁷. Upravo plesovi postaju društveni događaj koji kao talionica okupljaju pojedince različitih društvenih slojeva. Uz menuet, cotilon i četvorku, nastaju jednostavniji plesova kao što su polka, galop, mazurka te valcer. O prihvatljivosti valcera postojali su brojni sporovi. Dapače, o štetnosti valcera, Ivan Dežman održao je predavanje u Dvorani te objavio članak u prvome izdanju *Vijenca*. To, međutim, nije utjecalo na popularnost plesa: „Balovi bez broja, muzika u svakom kutu, maškare čitave noći na ulicah, svagde vesela lica, svagde smeh i pesma“²¹⁸. Od početka 19. stoljeća, istovjetno s pojavom javnih plesnih dvorana, red plesanja je bio određen. Naime, svaka dama i gospodin su na ulazu u plesnu dvoranu dobivali kartu ili knjižicu s popisom plesova. Sadržaj te karte ili knjižice sačinjavao je tzv. plesni red. Uz oznaku plesa postojao je i prostor za ime plesača ili plesačice koje bi se obilježilo olovkom priloženom uz plesni red. Najstariji sačuvani plesni red je iz 1838. godine. U Zagrebu je, 1860. godine osnovana i plesna škola, Škola plesa i lijepoga ponašanja, kojom je četrdeset godina rukovodio Pietro Coronelli²¹⁹. Plesovi su priređivani u plesnoj dvorani palače u Demetrovoj 1, u Banskoj palači ili u Nadbiskupskome dvoru, u dvorani Narodnoga doma, Glazbenome zavodu te u Domu Hrvatskoga sokola. U Gradskome kazalištu je, također, postojala i posebna svečana dvorana za plesove u kojoj je održan saziv Sabora 1848. godine. Plesovi su priređivani i u privatnim salonima²²⁰.

31. Središnja hrvatska glazbena ustanova u drugoj polovici 19. stoljeća je Narodni zemaljski glazbeni zavod, odnosno, od 1895. godine, Hrvatski zemaljski glazbeni zavod, osno-van u Zagrebu 1827. godine, kao Societas filharmonica zagrabiensis sa svrhom promicanja glazbene umjetnosti i glazbenoga obrazovanja. Već 1929. godine Zavod osniva glazbenu školu te ustrojava simfonijski orkestar od tridesetak glazbenika. Od početka svojega djelovanja, Zavod organizira koncerte s vlastitim orkestrom, komornim ansamblima i solistima. Izvorno, koncerti su održavani u dvorani Akademije na Katarinskome trgu, a društvene prostorije bile su smještene u kući Šuflaj. U drugoj polovici 19. stoljeća, ključno razdoblje Zavoda započinje, 1870. godine, imenovanjem Ivana Zajca kao ravnatelja na prijedlog kojega je palača Zavoda, a koju su projektirali Janko Grahor i Franjo Klein, s

²¹⁷ Nada PREMERL, „Ples kao oblik društvenog života u prošlosti Zagreba“, *Iz starog i novog Zagreba*, Muzej grada Zagreba, 5, 1974., 140.

²¹⁸ *Isto*, 145.

²¹⁹ Dinko ŽUPAN, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske, Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Zagreb 2016., 545.

²²⁰ *Isto*, 545.

prvom zagrebačkom koncertnom dvoranom, izgrađena 1876. godine. Nakon potresa 1880. godine u obnovi palače Zavoda sudjelovao je i Herman Bollé. Osobito značajna bit će i nakladnička te knjižnična djelatnost Zavoda. Naime, od *Zbirke različitih hrvatskih napjeva*, objavljene 1862. godine, Zavod izdaje značajna djela hrvatskih skladatelja, a knjižnica Zavoda, osnovana 1827. godine, obuhvaća arhivsku građu o glazbenome životu Zagreba i Hrvatske te brojna rana raritetna izdanja i rukopise hrvatskih skladatelja²²¹.

32. U užem smislu, glazbeni život obuhvaća instrumentalan glazbeni život. U Zagrebu druge polovice 19. stoljeća, međutim, razvija se i, u značajnome opsegu i s značajnim utjecajem na oblikovanje građanske kulture, glazbeni život u vokalnome smislu osnivanjem pjevačkih društava (v. *infra* 2.5.).

2.3. Likovni život

33. Prvi oblici organiziranja likovnih umjetnika na području Zagreba javljaju se u drugoj polovici 19. stoljeća na području Zagreba. Prva izložba likovnih umjetnosti u Zagrebu održana je 1874. godine u Narodnome domu. Na zagrebačku umjetničku scenu u drugoj polovici 19. stoljeća najviše će utjecati Izidor Kršnjavi na čiji se prijedlog, 1878. godine, osniva Društvo umjetnosti sa svrhom organizacije izložbi likovnih umjetnosti te promicanja i obrazovanja u području likovnih umjetnosti. Prva izložba Društva organizirana je, 1879. godine, u palači Vranyczany na Zrinjskome trgu^{222,223,224}.

34. U drugoj polovici 19. stoljeća djelatnost Društva umjetnika iznimno je plodna i obuhvaća: (1) osnivanje Umjetničko-obrtničkoga muzeja, 1880. godine, (2) osnivanje Kraljevske zemaljske obrtne škole, 1882. godine, (3) pokretanje *Glasnika za umjetnost i umjetni obrt*, 1886. godine, (4) izgradnju Umjetničkoga paviljona, 1896. godine, (5) osnivanje Kluba amatera fotografa, 1892. godine, te (6) pokretanje *Mjesečne smotre za književnost i umjetnost*, 1900. godine²²⁵. Tijekom Gospodarsko-šumarske jubilarne izložbe u Zagrebu, 1891. godine, Društvo umjetnosti, u Obrtnoj školi, organizira Međunarodnu izložbu umjetnina na kojoj se izlažu radovi Nikola Mašića, Menci Clementa Crncića, Otona Ivekovića, Celestina Medovića, Ivana Rendića, Ferde Quiquereza i drugih likovni umjetnici

²²¹ ŽUPAN, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, 545.

²²² KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 171.

²²³ JUKIĆ, „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti“, 210–211.

²²⁴ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 339.

²²⁵ JUKIĆ, „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti“, 212–213.

hrvatske na završetku 19. stoljeća²²⁶. Aktivan član Društva umjetnosti bio je i Herman Bollé, osnivač i ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt te ravnatelj Obrtne škole²²⁷.

35. U sukobu s tradicionalističkim naziranjima Izidora Kršnjavoga, skupina likovnih umjetnika, na čelu s Vlahom Bukovcem, izdvaja se iz Društva umjetnosti i osniva, 1897. godine, Društvo hrvatskih umjetnika. Prva izložba Društva organizirana je, 1898. godine, izložbu Hrvatski salon na kojoj se izlažu radovi Ivana Tišova, Otona Ivekovića, Celestina Medovića, Ferde Kovačevića, Bele Čikoša Sesije i drugih pripadnika tzv. zagrebačke šarene škole²²⁸. Međutim, već 1903. godine, Društvo hrvatskih umjetnika postaje dijelom Društva umjetnosti koje mijenja naziv u Hrvatsko društvo umjetnosti²²⁹.

36. Također, razvoj građanske kulture u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu, a u kontekstu likovnoga života, obuhvatit će osnivanje javnih galerija. U procesu osnivanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Josip J. Strossmayer, a koji, od šezdesetih godina 19. stoljeća stječe raznovrsna umjetnička djela na europskim tržištima umjetnina, predaje Akademiji zbirku slika i drugih umjetničkih predmeta s namjerom osnivanja galerije koja će, u duhu modernizacijskih procesa preporodnoga razdoblja, potaknuti razvoj nacionalne umjetnosti te pridonijeti umjetničkome obrazovanju javnosti. Na temelju toga je, 1884. godine, otvorena Strossmayerova galerija starih majstora. Izvoran fundus obuhvaćao je 256 djela, uključujući djela likovnih umjetnika renesanse, manirizma i baroka poput Beata Angelica, Vittorea Carpaccia, Andrija Medulića, Jacopa Palma il Giovanea, Federika Benkovića, El Greca, Joachima Pateniera, Jana de Cocka, Jacoba van Ruisdaela i Jean-Antoinea Grosa. Ključnim djelom izvornoga postava Galerije smatra se „Prijestolje milosti“ visoko renesansnoga i manirističkoga neimenovanoga umjetnika djela „Djevica i dijete s četiri svete djevice“, a čije se stvaralaštvo procjenjuje na razdoblje kasnoga 15. i ranoga 16. stoljeća²³⁰. Uz Strossmayerovu galeriju starih majstora, u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu osnovan je i Umjetnički paviljon. Na prijedlog Vlahe Bukovca, Paviljon je izgrađen kao montažna građevina željeznoga kostura sa svrhom sudjelovanja Društva umjetnosti na Milenijskoj izložbi u Budimpešti, a koja će, završetkom Milenijske izložbe, biti premještena u Zagreb sa svrhom osnivanja izložbenoga galerijskoga prostora bez stalnoga postava. S

²²⁶ JUKIĆ, „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti“, 211.

²²⁷ PREMIERL, „Zagrebačka prvostolnica: restauracija kao metoda građenja“, 65.

²²⁸ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 172.

²²⁹ ŽUPAN, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, 545.

²³⁰ Domagoj ŠEGREGUR, „Stvaranje Strossmayerove galerije“, *Cris*, Povijesni društvo Križevci, 14(1), 2012., 429–433.

obzirom da je izgradnju Paviljona financiralo Ministarsko vijeće Kraljevine Ugarske, ban Héderváry daruje Paviljon Zagrebu s pretpostavkom da bude smješten na prostoru Trga Franje Josipa I. južno od palače Kemijskoga laboratorija. Završetkom Milenijske izložbe, željezni kostur Paviljona prenesen je u Zagreb, a konačan neoklasicistički oblik s pojedinim elementima secesije dobiva na temelju nacрта druš-tva Fellner i Hellmer. U izgradnji Paviljona sudjeluje i Milan Lenuci s obzirom da će Paviljon postati ključnom sastavnicom u oblikovanju istočnoga perivoja Zelene potkove. Paviljon je, u duhu *belle époque*, otvoren 1898. godine modernističkom izložbom Hrvatski salon te će do osnivanja Doma likovnih umjetnosti kralja Petra I. Velikoga Oslobodioca, 1938. godina, biti središnjim zagrebačkim izložbenim prostorom^{231,232}.

2.4. Sportski i rekreativni život

37. Sport i rekreacija neizostavna su sastavnica urbanoga mentaliteta. U odnosu na tradicionalne oblike društvenoga života, sport i rekreacija, u mnogočemu, jesu *differentia specifica* građanskoga društva u 19. stoljeću. Kazalište, ples, glazba i likovna umjetnost kao tradicionalni oblici društvenoga života, u građanskome se društvu, u odnosu na staleška društva, uspostavljaju se na poseban način, u skladu s osnovnim modernizacijskim postulatima. Uspostavljanje sporta i rekreacije kao oblika društvenoga života neposredno je pretpostavljeno procesima modernizacije, a osobito procesom industrijalizacije i urbanizacije. Negativne posljedice, načelno, sa stajališta modernizacije, pozitivnih učinaka industrijalizacijskih i urbanizacijskih procesa zahtijevaju aktivnosti dokolice sa svrhom fizičkoga i psihičkoga opora-vka čovjeka.

38. Razvoj sporta i rekreacije pretpostavljen je ustrojavanjem vanjskih ili unutarnjih prostora namijenjenih pojedinoj vrsti sportske, odnosno rekreacijske djelatnosti. Stoga, začetak razvoja sporta i rekreacije u Zagrebu, predstavlja uređenje otvorene streljane na Tuškancu, 1808. godine. Razdjelnica u razvoju sporta i rekreacije u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu izgradnja Narodnoga doma Hrvatskoga sokola, 1883. godine. Do 1883. godine, glavne sportske i rekreativne aktivnosti Zagrepčana jesu streljaštvo, klizanje i plivanje. Naime, 1859. godine, uređeno je kupalište na splavi na Savi. Do završetka 19. stoljeća, kupalište će biti smješteno na prostoru između Savskoga i Željezničkoga mosta, gdje će i biti smješteno do 1947. godine, a obuhvaćat će prostor za tuširanje, prostor za

²³¹ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 363. Perušić, 2015: 183–186).

²³² Mladen PERUŠIĆ, „Gradnje i obnove Umjetničkoga paviljona u Zagrebu“, *Portal*, Hrvatski restauratorski zavod, 2015: 183–186.

presvlačenje, kabine te košaru za sportsko pliva-nje. Zapadno od Savskoga mosta planirana je i izgradnja plivačke škole²³³. Nadalje, 1872. godine, uređeno je otvoreno klizalište na Sajmištu, a gdje je, 1875. godine, održana i prva zabavno-sportska klizačka priredba. Klizalište će, međutim, čak jedanaest puta mijenjati lokaciju. Na prijelazu stoljeća, klizalište će biti organizirano na vanjskome igralištu Narodnoga doma^{234,235}.

39. Od izgradnje Narodnoga doma Hrvatskoga sokola, 1883. godine, započinje kulminativni razvoj sportskoga i rekreativnoga života u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća. U uspostavi sporta i rekreacije kao sastavnica građanskoga života u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća ključan je značaj Hrvatskoga sokola. Hrvatski sokol osnovan je, 1874. godine, na prijedlog Josipa Fona i Miroslava Singera, a po uzoru na Sokol Miroslava Tyrša, sa svrhom promicanja tjelovježbe i javnoga zdravlja. Poticaj osnivanju Hrvatskoga sokola biti će i odredba *Zakona o pučkim školama i preparandijama u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, usvojenoga 1874. godine, a kojom se uvodi predmet gimnastike kao obvezan predmet u opće pučke škole, muške građanske škole te preparandije. Do izgradnje Narodnoga doma, sokolska tjele-vježba odvijala se u prostorijama Zavoda za gimnastiku u Kraljevskoj realnoj gimnaziji na Kaptolu, Pučke škole u Samostanskoj ulici i Pučke škole na Kaptolu²³⁶. Izvorno, uz ustroja-vanje gimnastičkoga, u Hrvatskome sokolu djelovao je i biciklistički, mačevalački i konjički odjel. Prvi sokolski izlet organiziran je, 1875. godine, u suradnji s Hrvatskim planinarskim društvom i Kolom. Iako osnovano kao sportsko društvo, Hrvatski sokol djelovat će i kao društvo za rasonodu. Naime, počev od 1876. godine, Sokol organizira redovan godišnji kostimirani ples²³⁷. U Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća, razvija se i, u značajnome opsegu i sa značajnim utjecajem na oblikovanje građanske kulture, život rasonode osnivanjem društava za rasonodu (v. *infra* 2.5.).

40. Izgradnjom Narodnoga doma Hrvatskoga sokola, središtem sporta i rekreacije u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća postaju: (1) Sokolana, kao unutarnje igralište, odnosno dvorana, i (2) zapadni perivoj, kao vanjsko igralište. Sokolana, kao središnji prostor Narodnoga doma, je sportska dvorana – tzv. gombaonica veličine 28.35 × 11.30 metara namijenjena za vježbu gimnastike. Na prijedlog Franje Bučara, u Sokolani će se odvijati i

²³³ Ariana ŠTULHOFER, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko-rekreacijskih objekata u Zagrebu“, *Prostor*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 3(1), 1995., 62.

²³⁴ *Isto*, 62.

²³⁵ MURAJ, ŠTULHOFER, „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu“, 45.

²³⁶ *Isto*, 46.

²³⁷ ŽUPAN, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, 560.

druge sportske discipline, a osobito tenis. Na području zapadnoga perivoja, odnosno, od 1909. godine, Trga Ivana Mažuranića, od 1894. godine, ustrojavaju se prostori za klizanje i hokej na ledu zimi, odnosno nogomet, tenis i hokej na travi ljeti^{238,239}.

41. Od 1890. godine do završetka stoljeća sportski i rekreativni život u Zagrebu će, razvoj sporta i rekreacije obuhvaćati će: (1) uređenje jahačke staze na Sajmištu (1890.), (2) uređenje biciklističke staze na Trgu Khuen-Héderváryja (1891.), (3) uređenje velodroma na Koturaškoj cesti (1894.) i (4) uređenjem velodroma na Maksimiru (1897.)²⁴⁰.

42. Uz Hrvatski sokol, u kategoriji sportskih društava, ističu se Hrvatsko planinarsko društvo (1874.), Prvo hrvatsko klizačko društvo (1877.), Jockey klub (1880.) i Građansko streljačko društvo (1880.)^{241,242,243}.

2.5. Ostala područja društvenoga života

43. Uz tradicionalna područja kazališne, plesne, glazbene i likovne umjetnosti te područja sporta i rekreacije, društveni život u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća ostvaruje se osnivanjem i djelatnošću raznovrsnih društava, a osobito: (1) pjevačkih društava, (2) društva za razonodu, (3) humanitarnih društava, (4) stručnih društava, (5) radničkih društava te (6) ženskih društava. Uz iznimku knjižnica i čitaonica iz razdoblja hrvatskoga narodnoga preporoda te knjižnice Sveučilišta, knjižnice i arhivi na području Grada osnivaju se počev s 1905. godinom kada Gradsko zastupstvo, na prijedlog Družbe Braća Hrvatskoga Zmaja, usvaja odluku o osnivanju gradske knjižnice, muzeja i arhiva²⁴⁴. Omiljeno okupljalište knjigoljubitelja u Zagrebu od 1880. godine je „Kugli i Deutsch“ u Ilici²⁴⁵.

44. U kategoriji pjevačkih društava ističe se Kolo, osnovano 1862. godine. Kolo se osniva, na prijedlog Josipa Ferde Zlatarevića, sa svrhom sakupljanja i izvođenja hrvatskih i slavenskih skladbi te promicanja i unaprjeđenja narodne glazbe. Izvorno, Kolo je smješteno u prostorijama Streljane. U Kolu je djelovao muški i ženski zbor te, privremeno, tamburaški orkestar. Značajna je i nakladnička djelatnost Kola. Naime, Kolo izdaje Kalendar, pjesmarice i zbirke skladbi. Priređujući koncerte i plesne zabave te organizirajući izlete Kolo postaje

²³⁸ ŠTULHOFER, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko-rekreacijskih objekata u Zagrebu“, 63.

²³⁹ MURAJ, ŠTULHOFER, „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu“, 47.

²⁴⁰ ŠTULHOFER, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko-rekreacijskih objekata u Zagrebu“, 63.

²⁴¹ ŽUPAN, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, 560.

²⁴² ŠTULHOFER, „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko-rekreacijskih objekata u Zagrebu“, 48.

²⁴³ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 345.

²⁴⁴ *Isto*, 377.

²⁴⁵ *Isto*, 386.

jedno od ključnih središta zagrebačkoga građanskoga života u drugoj polovici 19. stoljeća Kolo, 1875. godine, sudjeluje u osnivanju Saveza hrvatskih pjevačkih društava. S obzirom da prijedlog za preobrazbu Kola u pjevačko-gimnastičko društvo nije usvojen, pojedini članovi Kola osnivaju Hrvatski sokol^{246,247}. Uz Kolo, u kategoriji pjevačkih društava, u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu, navode se Društvo prijatelja muzike (1859.) i Sloga (1884.) te Hrvatska ilira (1877.) kao prvo hrvatsko pjevačko društvo sveučilištaraca^{248,249}. Također, pjevački zborovi osnivani su i kao sastavni dijelovi drugih društava. U tom kontekstu ističe se Sloboda, pjevački zbor Obrtničko-radničkoga društva za obrazovanje i podupiranje svojih članova u Zagrebu osnovan 1883. godine, a koje se, 1895. godine, uspostavlja kao Hrvatsko radničko pjevačko društvo Sloboda²⁵⁰.

45. U kategoriji društava za razonodu ističe se Kvak, osnovan 1879. godine. Članovi Kvaka, isključivo muškarci, okupljali su se kako bi razgovarali o svakodnevnim temama, umjetnosti i književnosti, uz profinjen humor i zabranu razgovora o politici i religiji. Kvakancija je održavana svake subote, na Gornjem gradu, u Demetrovoj 3 – tzv. bari. Iako je postojanje Kvaka bilo poznato javnosti, Kvak je imao pojedina obilježja tajnih društava – i to: ograničenje broja stalnih članova, upotrebu interne terminologije, uključujući posebnih naslova, te postupno stjecanje položaja stalnoga člana. Naime, broj stalnih članova Kvaka iznosio je 20 i stalnim se članom postajalo postupno, počev s „mukačem“ i „regačem“ i, naposljetku, „kvakačem“, a čime su članovi stjecali pravo na posebno „kvakačko ime“, izvedeno iz zanimanja, podrijetla ili imena. Članstvo Kvaka, stalno ili privremeno, bilo je vrlo raznovrsno, a redovno je obuhvaćalo bankare, liječnike, pravnike, glazbenike, poduzetnike i profesore^{251,252}. Dapače, kvakan-cijama su nazočili i članovi Zemaljske vlade, vojne osobe, članovi Gradskoga zastupstva, ali i gradonačelnik. U razvoju građanske kulture Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća Kvak je bio značajan i kao glazbeno društvo. Naime, kvakancije su redovno obuhvaćale glazbene, vokalne i instrumentalne, izvedbe. Klavir je bio

²⁴⁶ MURAJ, ŠTULHOFER, „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu“, 45.

²⁴⁷ Iva KLAJZNER (2020) „„Rasuta Baščina“: Slučaj hrvatskog pjevačkog društva „Kolo““, *Arti musices*, Hrvatsko muzikološko društvo, Odsjek za povijest hrvatske glazbe HAZU i Muzička Akademija Sveučilišta u Zagrebu, 51(1), 2020., 8–12.

²⁴⁸ KAMPUŠ, KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, 172.

²⁴⁹ ŽUPAN, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, 560.

²⁵⁰ Mirjana GULIĆ, Irena KAMENAROVIĆ-TONKOVIĆ, *Raspjevana hrvatska pjevačka društva*, katalog izložbe, Državni arhiv u Zagrebu, 2006., 14.

²⁵¹ ŽUPAN, „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, 560.

²⁵² Nada BEZIĆ „Zagrebački klub „Kvak“ i glazba s posebnim osvrtom na razdoblje od osnutka 1879. do 1907. godine“, *Arti musices*, Hrvatsko muzikološko društvo, Odsjek za povijest hrvatske glazbe HAZU i Muzička Akademija Sveučilišta u Zagrebu, 43(1), 2012., 1–7.

neizostavan dio bare. Dapače, i brojni članovi Kola kao i Glazbenoga zavoda te Opere bili su članovima Kvaka ili su sudjelovali u kvakancijama²⁵³. Također, dva puta godišnje, na Staru godinu i Čistu srijedu, organizirane su i posebne priredbe u povodu kojih je i ženama bilo dopušteno sudjelovanje u kvakancijama. Prvi profesionalan glazbenik koji je, 1887. godine, postao, kvakačem bio je Nikola Faller kao Glazbokvak. Kvakancije će biti poticaj i za plodonosno glazbeno stvaralaštvo članova glazbenih laika koji započinju skladati jednostavne pjevne napjeve, redovno u obliku kupleta, a osobito Milana Smrekara čiji je valcer *Pozdrav iz daljine* pohranjen u Sveučilišnoj knjižnici²⁵⁴. Također, tije-kom kvakancija izvođene su i operete-parodije čija su libreta sastavljali članovi Kvaka: *Otelo, mletački crnac iz Venecije* (1884.), Julije Šenoe i Gjura Eisenhuta, kao parodija *Othella* W. Shakespearea, *Pjevački megdan na Počkajgradu* (1886.), Julije Šenoe i Milana Smrekara, kao parodija opere *Tannhäusera* R. Wagnera, i parodija *Cavallerie rusticane* P. Mascagnia (1907.), Milana Smrekara, izvedena u Narodnome kazalištu u razdoblju kada Opera nije djelovala²⁵⁵. Glazbena djela Kvaka objavljena su u *Zbirci kvakačkih šaljivih popjevaka i drugih sastavaka*, izdanoj 1899. godine²⁵⁶.

46. Kao tajni no ipak kao sastavni dio društvenoga života muškaraca u Zagrebu druge polovice 19. stoljeća postoji i posebna vrsta društava za tzv. „tjelesnu razonodu“ – bludilišta. Bludilišta su bila smještena u Kožarskoj ulici koja je nazivana „ulicom radosti“²⁵⁷ te, iznimno, na Mlinskim stubama, a nazivima se ističu Aranjoš, Tripolis te Parisiana²⁵⁸. U Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća, do 1899. godine, postojanje bludilišta dopušteno je na temelju odluke nadležnih tijela u skladu s Kaznenim zakonom o zločinima, prijestupima i prekršajima (1852.) koji je, uređujući prekršajna djela Bludnost kao obrt i Bludni obrt udane žene, kažnjavanje prostitucije povjerio u nadležnost redarstvenih vlasti u skladu s odlukama nadležnih općinskih organa. Svodništvo je Zakonom zabranjeno i kao prekršajno i kao kazneno djelo²⁵⁹. Osnivanje i djelatnost bludilišta prvi je puta uređena 1899. godine

²⁵³ BEZIĆ „Zagrebački klub „Kvak“ i glazba s posebnim osvrtom na razdoblje od osnutka 1879. do 1907. godine“, 7, 16.

²⁵⁴ *Isto*, 9.

²⁵⁵ *Isto*, 12–15.

²⁵⁶ *Isto*, 17.

²⁵⁷ Zvonimir ROGOZ, *Mojih prvih 100 godina*, Zagreb, 1896., 48.

²⁵⁸ Hrvoje GELJIĆ, *Prostitucija u Zagrebu krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća*, diplomski rad, Zagreb, 2015., 75.

²⁵⁹ Dunja PASTOVIĆ, Darija ŽELJKO, „Zakonodavni okvir uređenja prostitucije na hrvatsko-slavonskom području 1852–1929“, *Pravni vjesnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2016., 29–35, 37–38.

Pravilnikom o uređenju i nadziranju prostitucije. Odredbe su Pravilnika, u praksi, bile predmetom opetovanih povreda, a osobito one o neprozirnim staklima na ulaznim vratima te prozorima prizemlja i prvoga kata, zabrani posluživanja pića i organiziranju glazbe, obvezi bludnice o obavještanju vlasnice bludilišta o promjeni osobnih okolnosti, zabrani ograničavanja bludnice u odluci o prekidu bluda, zabrani zlostavljanja bludnica, naplati duga bludnica u sudskom postupku, liječničkom zdravstvenome nadzoru, neodložnoj hospitalizaciji bolesnih bludnica te zabrani isticanja bludnica i osoba u bludilištu na prozorima i ulaznim vratima, vabljenja s prozora i ulaznih vrata, nošenja neprikladne odjeće u javnosti, skitnja i drugih oblika neprikladnoga ponašanja u javnosti²⁶⁰. Pravilnik, sukladno okolnostima razdoblja, uređuje raznospolnu prostituciju. U odnosu na kavane i druge ugostiteljske objekte, radno vrijeme bludilišta nije bilo ograničeno. U građanskom društvu Zagreba druge polovice 19. stoljeća Pravilnik uspostavlja bludnice kao posebnu kategoriju građana, ali i bludilišta kao posebnu vrstu obrta. Naime, bludnice nisu smjele posjećivati kazalište, restorane i slastičarne, koncertne i plesne dvorane te trkališta. Također, bio je zabranjen boravak bludnica na gradskim šetalištima tijekom promenadnih koncerata i vožnja u otvorenoj kočiji²⁶¹. Nadalje, bludilištima je mogla upravljati isključivo žena. Pravilnikom je izričito zabranjeno osnivanje kavana u objektima u kojima je poslovalo bludilište. Na taj je način kultura kavana razdvojena od „kulture“ bludilišta. Usprkos protivljenju značajnoga dijela građanstva na čudorednim osnovama, bludilišta, čije je postojanje opravdavano činjenicama financijske naravi, u Zagrebu će postojati, i sačinjavati dio građanske zbilje, do 1934. godine kada je reglementacijski sustav pravnoga uređenja prostitucije zamijenjen prohibicionističkim u svrhu suzbijanja veneroloških bolesti.

47. U kategoriji humanitarnih društava ističe se Društvo Crvenoga križa (1879.), kao sastavnica Crvenoga križa Austro-Ugarske Monarhije (Kampuš, Karaman, 1984: 172), i Društvo čovječnosti (1846.) koje, 1875. godine, otvara prvu pučku kuhinju u Zagrebu²⁶². Također, u kontekstu humanitarnih društava, mogu se navesti i Društvo za potporu siromašnih gimnazijalaca (1867.), Društvo za potporu ubogih pravnikâ (1874.), Hrvatsko akademsko potporno društvo (1894.), Prvo hrvatsko građevno i obrtničko društvo (1882.) te Društvo protiv prosjačenja (1898.)²⁶³

²⁶⁰ GELJIĆ, *Prostitucija u Zagrebu krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća*, 67–75.

²⁶¹ *Isto*, 58.

²⁶² Ariana MURAJ, „Svakodnevni život u 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske, Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Nakladni zavod Matice hrvatske, 2011., 330.

²⁶³ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 398.

48. U kategoriji stručnih društava ističu se Društvo gostioničara i kavanara (1856.), Hrvatsko pedagoško-književni zbor (1871.), Pravničko društvo (1873.), Zbor liječnika (1874.), Društvo inženjera i arhitekata (1878.) te Hrvatsko arheološko društvo (1879.) te Društvo hrvatskih književnika (1898.)^{264,265}.

49. U kategoriji radničkih društava ističu se Tipografička zadruga (1870), Radničko u Zagrebu, odnosno Obrtničko-radničko društvo za obrazovanje i podupiranje svojih članova u Zagrebu (1873.) i Hrvatsko radničko pjevačko društvo Sloboda (1895.)^{266,267}.

50. U kategoriji ženskih društava ističu se Kolo radnih žena (1897.) i Gospojine (1897.)²⁶⁸.

3. Zagrebačka građanska svakodnevica

51. Građanska svakodnevica obuhvaća uobičajene aktivnosti građana i, u širem smislu, može se odrediti kao sastavnica društvenoga života. Tijekom 19. stoljeća, građanska svakodnevica građana grada Zagreba postaje iznimno diverzificirana. Modernizacijski procesi urbanizacije i industrijalizacije mijenjaju strukturu stanovništva, getoizirajući niže društvene slojeve u gradsku periferiju ili ruralna izvangradska područja. Donji grad postaje središte društvenoga života. Suton je to u tisućljetnoj prevlasti Gornjega grada i Kaptola. Modernizacijski procesi 19. stoljeća stalešku društvenu strukturu zamjenjuju klasnom te, postupno, uvode ženu u svakodnevni društveni, kulturni i politički život. Na prijelazu stoljeća, grad Zagreb odiše životom. Ritam grada neprepoznatljiv je u odnosu na 1800. godinu. U pedeset godina druge polovice 19. stoljeća Zagreb je promijenjen više nego li u prethodnih nekoliko stoljeća. Na djelu je potpuna rekonstrukcija društvene zbilje. Stoga i građansku svakodnevnicu određuju raznovrsne pojave, a osobito: (1) kultura kavana, (2) svakodnevni modni izričaj te (3) građanski prehrambeni običaji. Također, kao posebna vrsta zagrebačke građanske svakodnevnicе, u drugoj polovici 19. stoljeća, uspostavlja se ženska građanska svakodnevica kao posljedica postupnoga ženskoga političkoga i društvenoga osamostaljenja.

3.1. Kultura kavana

²⁶⁴ BUNTAK, *Povijest Zagreba*, 770.

²⁶⁵ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 374.

²⁶⁶ BUNTAK, *Povijest Zagreba*, 770.

²⁶⁷ GRAČANIN i drugi, *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1*, 331.

²⁶⁸ BUNTAK, *Povijest Zagreba*, 770.

52. Kavane, *fin de sieclea*, predstavljaju mikrokozmos zagrebačke građanske svako-dnevne u drugoj polovici 19. stoljeća i ideju prijelaznoga perioda²⁶⁹. Pojava kavanskih obrta na zagrebačkome području prethodi ujedinjenju povijesnih zagrebačkih općina 1850. godine. Naime, 1756. godine, Valentinus Horro osniva, na području Gradeca, prvu kavanu. U razdoblju od druge polovice 18. otvorene su Kod tri stupa u kuli Dverce (1813.), Promenada u palači Jelačić na Južnome šetalištu (1826.), Velika kavana u palači Hatz na Harmici (1828.), Narodna kavana u palači Felbinger na Harmici (1828.), Zlatnoj kruni u Dugoj ulici (1832.), Narodna kavana na Harmici (1838.), Fortuna na Harmici (1834.), Palajnovka na Ilirskome trgu (1845.), Narodna kavana u palači Prve hrvatske štedionice (1870.), Newyork u palači Živković na Jelačićevu trgu (1876.), Zagreb u palači Ožegović na Zrinjskome trgu (1882.), Zrinski u Starčevićovome domu (1895.) i Bauer u kući Hönigsberg u Ilici (1898.). Također, kavane se ustrojavaju kao sastavni dijelovi kazališta, hotela i svratišta. Tako su osnovane Kazališna kavana u Amadeovome kazalištu i Velika kavana u Gradscome kazalištu, kavane u hotelima K caru austrijanskom, K kruni Ugarskoj, Lovačkome rogu i Royal u Ilici te kavane u svratištima K trim gavranom na Jelačićevu trgu i Carskom gostioničaru u Ilici^{270,271}. S početkom, a osobito od druge polovice 19. stoljeća, kavane se, u pravilu, otvaraju na području Donjega grada koji postaje urbanističkim, ali i duhovnim središtem Zagreba u razdoblju moderni-zacijskih procesa. Kavane postaju talionicom ideja i misli građanskoga društva u nastajanju. Dapače, unutar kavanskih krugova rođena je ideja moderne kao kulturnoga pokreta. Po uzoru na bečku i parišku kulturu kavana u kojima se, u mikro obliku, odvija kulturni i politički život grada, kultura kavana postala je iznimno popularna i vrlo bogato zastupljena²⁷². Na prijelazu stoljeća u Zagrebu je bilo 25 kavana²⁷³.

53. S obzirom na iznimnu popularnost kavana u Zagrebu druge polovice 19. stoljeća, 1887. godine, na snagu stupa *Štatut za obrte baveće se držanjem svratištah, gostionah, pivanah, krčmah, rakijašnicah, kavanah i kavotočijah*, a temeljem kojega: (1) na području Grada dopušteno je 15 kavana, (2) prostor kavane morao je iznositi najmanje 60 m² sa stropovima visine najmanje 4 metra i stolom za biljar, a mogao je biti organiziran u prizemlju i prvome katu zgrade u kojoj je kavana poslovala te (3) kavane su mogle raditi od 5 sati

²⁶⁹ Krešimir NEMEC, Marijana BOLINAC, *Bečka i hrvatska moderna: poticaji i paralele*, Zagreb, 1997., 84.

²⁷⁰ Ana SIKORA, *Prostor i sjećanje – zaboravljene zagrebačke kavane*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., 11.

²⁷¹ Josipa BLAŽEVIĆ-PERUŠIĆ, *U gostima povijesnom središtu Zagreba*, katalog izložbe, Centar za kulturu Trešnjevka, 2020., 5–20.

²⁷² NEMEC, BOLINAC, *Bečka i hrvatska moderna: poticaji i paralele*, 84.

²⁷³ BLAŽEVIĆ-PERUŠIĆ, *U gostima povijesnom središtu Zagreba*, 6.

ujutro do 1 sat u noći ljeti, odnosno od 6 sati ujutro do 24 sata zimi. U prostoru kavane trebalo je biti osigurano vanjsko svjetlo i ventilacija prostora te najmanje 2 zahoda i pisoar. Također, Statutom je iznimno ograničena mogućnost bavljenja kavanarstvom. Naime, kavanom nije mogla upravljati kao ugostitelj osoba koja je poslovala bludilištem, državni službenici i žene državnih službenika, svećenici te osobe koje su prethodno kažnjavane. Kavane su građene kao samostalni objekti ili su ustrojavane u sastavu objekata druge namjene. Redovno, kavane su otvarane u zgradama financijskih ustanova i stambenih, odnosno stambeno-poslovnih zgrada. Unutar hotela i svratišta te, kasnije, drugih ugostiteljskih objekata, kavane su, uz pojedine iznimke, otvaraju od kraja 19. stoljeća²⁷⁴. Također, od 1899. godine, zabranjeno je osnivanje kavana u objektima u kojima je poslovalo bludilište²⁷⁵.

54. U Zagrebu kavane nisu imale karakteristike prvih tzv. ugostiteljskih svratišta. Njima, naime, prethode objekti kao što su krčme ili gostionice. Gradske krčme i kavane kao i njihova rasprostranjenost preslika su društvene stratifikacije grada koja se razvija u građanskome društvu. To potvrđuje i Statut na temelju kojega krčme, kao i rakijašnice, nije dopušteno otvarati na Jelačićevom trgu, Kaptolu, Zrinjskom trgu, Ilici od Jelačićevoga trga do Franko-panske ulice, na Markovome trgu, Južnome šetalištu te u Gospodskoj ulici i Dugoj ulici od Jelačićevog trga do Kamenitih stuba te niti u neposrednoj blizini crkava, samostana, škola, bolnica i javnih zgrada. Na taj su način, nekavanski objekti potiskivani i segregirani na periferiji Grada^{276,277}.

55. Zagrebačke kavane redovno su uređivane u austrijskome teatralnome stilu koji je uključivao: visoke stropove, kvadratne ili, iznimno, ovalne stolove s gornjom mramornom plohom, prekrivene bijelim stolnjacima, stolce od savijene parene buko-vine i rotirajuća vrata. Cjelokupni prostor kavana bio je organiziran kao otvoren prostor u kojemu su stolovi bili smješteni uz zidove ili uokolo blagajne koja je, redovno, bila smještena u središtu kavane te je, uobičajeno, dijelila prostore na sjedeći dio i dio za biljar. Osvjetljenje je osigurano vanjskim svjetlom tijekom dana te visećim lusterima tijekom večeri, ukrašenima u funkciji estetike. Dekoracija prostora kavana ostvarivana je zidnom tapiserijom, stropnim ukrasima, ogledalima i slikama^{278,279}. Nadalje, u građanskome duhu, kavansku kulturu obilježavao je i

²⁷⁴ BLAŽEVIĆ-PERUŠIĆ, *U gostima povijesnom središtu Zagreba*, 4.

²⁷⁵ PASTOVIĆ, ŽELJKO, „Zakonodavni okvir uređenja prostitucije na hrvatsko-slavonskom području 1852–1929“, 40.

²⁷⁶ Krešimir KOVAČIĆ, *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi vremena prošlog*, Zagreb, 1963., 146.

²⁷⁷ Ines SABOTIĆ, *Stare zagrebačke kavane i krčme*, Zagreb, 2007., 15.

poseban stil odijevanja zaposlenika, a koji je uključivao bijele košulje i crna odijela, leptir-mašne ili krava-te, te crne hlače te su se uniformiranošću razlikovali međusobno u hijerarhiji te u odnosu na goste²⁸⁰.

56. U Zagrebu druge polovice 19. stoljeća kavane postaje središtem, ali i katalizatorom izgradnje građanskoga-kapitalističkoga društva u skladu s modernizacijskim procesima prepo-rodnooga i postpreporodnooga razdoblja. U kavanama se razvija i oblikuje građanska misao te, a osobito u razdoblju neoapsolutizma, izgrađuju, praktično, načela građanskoga društva. Cjelo-kupan proces nacionalne integracije transponiran je, s Markovoga trga, u prostor kavana, u kojima se, između okupljenih narodnjačkih i unionističkih snage, odvija borba za njihovom vizijom nacionalnoga ostvarenja.

3.2. Svakodnevni modni izričaj

57. Moda je značajna sociološka tema i društveni fenomen. Moda je smještena na križanju višestrukih ciljeva na matrici uključujući kolektivnu i osobnu dinamiku identiteta, obrasce proizvodnje i potrošnje kao i mehanizme socijalne zastupljenosti i oponašanja²⁸¹. Odjeća je, u tome smislu, sredstvo komunikacije s okolinom kao i društveni čin komunikacije. Modernizacijski procesi na temelju kojih se uspostavlja građansko društvo potaknuti će modni izričaj temeljem kojega se građanstvo trebalo uspostaviti kao dominantna društvena skupina, vizualno omeđena od plemićkoga odjevnoga izričaja. Društvena kao i kulturna previranja ubrzala su modne zakonitosti²⁸². Moda se može odrediti kao dio kulturnoga identiteta, u smislu jedinstvenosti i autentičnosti određene kulture, odnosno pripadnost pojedinca ili društvene skupine određenoj kulturi. Kulturni identitet određuje zajednicu temeljem njezinih kulturnih osobitosti i vrijednosti. Izvorno, moda je systemska društvena proizvodnja, ali, ujedno, i kulturološki fenomen koji objedinjuje kulturu, pojedinca i ekonomiju. Moda je, stoga, i ideja i ideal. Materijalno i vizualno, moda se izražava u oblicima kodiranim bojom, oblikom, teksturom i brendom, i mora se proizvoditi i širiti unutar kulturnih polja integrirajući lokalne i globalne sustave. Moda nije samo društveni proces koji se odnosi na odjeću. Moda favorizira novine i individualnost, što potiče aspekte kako ekonomske proizvodnje, tako i osobne potrošnje²⁸³. Kao kulturni proces, moda simbolično

²⁷⁸ Isto, 163.

²⁷⁹ Doris CVETKO, *Problem interpretacije i valorizacije prostora Gradske kavane u Zagrebu*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., 8–9.

²⁸⁰ CVETKO, *Problem interpretacije i valorizacije prostora Gradske kavane u Zagrebu*, 10.

²⁸¹ NEMEC, BOLINAC, *Bečka i hrvatska moderna: poticaji i paralele*, 84.

²⁸² Isto, 85.

utvrđuje položaj pojedinca u društvenoj stratifikaciji. Stoga, biti „u modi“, ravnodušan prema njoj ili tvrditi da se ona odbacuje postaje instrument temeljem kojega pojedinci utvrđuju svoju individualnost i, slijedom toga, razlike koje između njih postoje. Prema Vukelić, modne promjene u drugoj polovici 19. stoljeća rezultiraju vizualnim, moralnim i higijenskim promjenama koje propisuju odjevnu i tjelesnu kulturu te kulturu ponašanja²⁸⁴.

58. U drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu, unutarnje ustrojstvo Carevine Austrije, u svezi s modernizacijskim procesima, odražava se u području mode. Neoapsolutističko centrali-stičko uređenje Monarhije koje je, 1860. godine, konstitucionalizirano Listopadskom diplomom i Veljačkim patentom potaknuti će primjenu tradicijskih – tzv. antimodnih odjevnih predmeta u skladu s pokrajinskim identitetima, a što će, u gradu Zagrebu, biti temeljem uspostave tzv. neoilirskoga stila. Naime, u modu se ponovno, kao antimodni predmeti, uvodi surka, u odnosu na frak i cilindar u muškoj modi te krinolinu s industrijskom čipkom u ženskoj modi (Slika 3.). Sklapanjem Nagodbe, surka u crveno-bijelo-plavim bojama, kao u stadiju ranoga preporodnoga razdoblja, postaje neizostavan domoljubni odjevni predmet. Neoilirski stil bio je kratkoga vijeka. Surka nestaje iz primjene već početkom 70-ih godina. Pariška i bečka moda bila je suviše ukorijenjena u odjevnoj kulturi Zagrepčana²⁸⁵. Značajna promjena nastupa u 80-im godinama kada započinje prevlast engleskih kostima s dugim suknjama bež ili sive boje, uzdignutih kragi, svijetle bluže, kraćega ili dužega kaputića, omanjih šešira i umetaka od konjske strune u ženskoj modi te dugih hlača užih nogavica, prsluka bez rukava i kaputa, košulja s uškrobljenim ovratnikom, kravata i polucilindara u muškoj modi. Naposljetku, na prijelazu stoljeća, žene, na emancipacijskim osnovama počinju prihvaćati mušku modu. Do 90-ih godina, osnovna spolna odjevna sistematizacija hlača i suknji je neprikosnovena. Žena je bila ovlaštena nositi hlače isključivo iz medicinskih razloga uz odobrenje nadležnoga tijela. Kao prijelazni odjevni predmeti nastaju podijeljene suknje, tzv. suknja-hlače i ženska odjela s maramom-kravatom ili leptir-mašnom. Stoga će u povijesti grada ostati zabilježen kaput s istaknutim ovratnikom, leptir-mašna i kratka kosa Ivane Hirschmann. Iako će se hlače u Zagrebu moći kupiti od 1911. godine, uobičajenim dijelom ženske mode hlače postaju tek u drugoj polovici 20. stoljeća²⁸⁶.

²⁸³ Isto, 84.

²⁸⁴ Vilma VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, Zagreb, 2003., 120.

²⁸⁵ Katarina Nina SIMONČIĆ, „Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 43(1), 2011: 248–251.

59. Na kulturu odijevanja u gradu Zagrebu osobito će utjecati specijalizirani časopisi u području mode, počev od 1888. godine, pokretanjem *Doma i svijeta*. Međutim, prvi časopis isključivo modne naravi bio je *Pariška moda*, a koji se počinje objavljivati 1895. godine. Bečki, berlinski, pariški i budimpeštanski modni časopisi dostupni su također u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća.

Slika 3. Ženska surka

Izvor: Katalog izložbe Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme ilirskoga pokreta, Zagreb, 1985. godine, kataloški broj 1804

60. Sažetak modne, ali i sveukupne društvene promjene u položaju žene, započete u modernizacijskim procesima druge polovice 19. stoljeća parodijski opisuje Nušić: „Prije rata sve je bilo nekako dugačko: duga suknja, duga kosa i dugačak brak; sad, poslije rata, sve je kratko: kratka suknja, kratka kosa i kratak brak. Prije rata žene su se dekoltirale odozgo, a sad posle rata, dekoltiraju se odozdo. Prije rata muž se miješao u politiku, a žena je ogovarala; sad poslije rata, muževi ogovaraju, a žene vode politiku. Prije rata zazorno je bilo za ženu reći da je raspustjenica, sad poslije rata, to je čak kvalifikacija“²⁸⁷.

3.3. Gradanski prehrambeni običaji

²⁸⁶ Lucija PRSTEC SMOLČEC, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Tekstilno-tehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018., 30–42.

²⁸⁷ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 297.

61. U 19. stoljeću u gradu Zagrebu, promjene prehrambenih običaja u građanskim obiteljima odvijaju se, iako s zakašnjenjem, u skladu s europskim prehrambenim navikama. Stoga, osnovna obilježja prehrane u građanskim obiteljima postaju: (1) uz podnevni i večernji, uvođenje jutarnjega obroka, (2) uvođenje juhe kao predjela, (3) upotreba zaprške u pripremi variva i (4) upotreba štednjaka. U pravilu, ručalo se u 12 sati, a večeralo od 19 do 20 sati. Hrana se pripremala u kuhinji, a posluživala se na stolu u kuhinji ili blagovaoni na porculanskim tanjurima uz kositrene žlice te čelične vilice i noževe. Neovisno o klasnoj pripadnosti, obroci u građanskim obiteljima nisu praćeni glazbom. Zanimljiva je, međutim, spolna stratifikacija u svezi s nabavkom namirnica te pripremom i posluživanjem jela. Naime, u obiteljima više klase to je, redovno, dužnost muških najamnih kuhara, tzv. sokača. Za razliku od toga, kuharice su uobičajene u obiteljima srednje klase. Ipak, nije bilo neuobičajeno da muškarci u obiteljima srednje klase izvršavaju pojedine dužnosti u svezi s prehranom, a osobito nabavku namirnica i usmrćivanje životinja za pripremu jela. Namirnice su kupovane na tržnici, bilo u mesnici, pekarnici ili trgovini mješovite robe. U obiteljima više i srednje klase namirnice su mogle biti i dostavljane²⁸⁸.

62. Na temelju Szokachke knjige, prve knjige kuhinjski recepata koju je, 1813. godine, objavio Ivan Birling, stječe se uvid u osnovna obilježja građanskih jelovnika u 19. stoljeću. Naime, Knjiga razlikuje: (1) nemesne juhe, jela od jaja, krupice, jela od krupice, jela od brašna, jela od mlijeka, jela od kaše i jela od riže, kvasne tjestenine i tjestenine s maslom, (2) riblja jela, jela od nabujaka i jela od voća, (3) jela od govedine, umaci, variva i pržena mesna jela, (4) jela od pirjanoga mesa te jela od divljači te (5) torte i druge slastice te hladetina, s posebnim savjetima za izradu pekmeza i pojedinih napitaka poput kave, punča i šatoa²⁸⁹. Hirc prikazuje uobičajen jelovnik prosječne građanske obitelji: govedska juha i kuhana govedina s različitim umacima, svinjetina, ovčjetina i, rjeđe, puhovina te, u pojedinim godišnjim dobima, varivo od kelja, graška, buče ili špinata ljeti, odnosno kuhano kiselo zelje ili repa sa suhim mesom ili kobasicama, krumpirom, kukuruznim ili žgancima od heljde, varivo od graha, leće ili mrve zimi, kolači od kukuruznoga brašna, sa ili bez nadjeva od pekmeza kao slastice, te, petkom, šaran, som ili varivo od graha²⁹⁰.

63. Osobita pažnja pridavana je nedjeljnome i blagdanskome obroku. Tada je pripreman odojak ili puran sa zelenom ili krumpirovom salatom, salat od mahuna ili

²⁸⁸ MURAJ, „Svakodnevni život u 19. stoljeću“, 327–327.

²⁸⁹ *Isto*, 328.

²⁹⁰ *Isto*, 329.

matovilca, gibanicom s nadjevom od oraha, sira ili jabuka, savijače s nadjevom od vrhnja s grožđicama i cimetom. Pojedine vrste jela obilježavale su pojedine blagdane – i to: slastice pržene u ulju, tzv. krafli i fanjki, u pokladno razdoblje, kuhana šunka s hrenom i mladim lukom te orahnjača za Uskrs, teleći but za Duhove te pečeni puran i kuhano vino za Božić i Novu godinu²⁹¹.

64. U drugoj polovici 19. stoljeća postupno se, u gradovima, pa tako i gradu Zagrebu, oblikuje niža klasa građanskoga društva, uključujući i studente. Prva pučka kuhinja u Zagrebu otvorena je 1875. godine, a osnovalo ju je Društvo čovječnosti, u Skalinskoj 7²⁹².

3.4. Ženska građanska svakodnevica

65. Uspostavljanje modernoga građanskoga društva podrazumijevalo je, neizostavno, i temeljnu promjenu društvenoga, političkoga i pravnoga položaja žena. „Žene su trebale utjelovljivati tradicionalne, nematerijalističke vrijednosti skromnosti, čednosti, predanosti, nevinosti i biti posvećene svojim ulogama majke, supruge i kćeri“²⁹³. S obzirom na prevladavajuća mišljenja toga razdoblja, žene su temeljem svoga spola u prirodnome i, slijedom toga, društvenome položaju ovisne o muškarcu, ocu ili mužu. Stoga je, u tome smislu, ženska svakodnevica bila svakodnevica u obiteljskome okruženju, definirana shvaćanjem ženskoga društvenoga položaja i ženske uloge u obitelji. Ženski odgoj trebao je rezultirati stvaranjem dobre, rodoljubne te poslušne žene, majke i domaćice. Do 70-ih godina 19. stoljeća obrazovanje je ženama, redovno, bilo nedostupno, uz iznimku djevojaka iz građanskih obitelji više klase koje su obrazovane u inozemnim internatima i licejima²⁹⁴. Stoga je, ženska svako-dnevica, *fin de sieclea*, bila ograničavajuća, iako se, od druge polovice 19. stoljeća, može primijetiti relaksacija kategoričnih društvenih normi u svezi ženskoga položaja, a koja će krčiti put poglavljju emancipacije te promjeni ženske društvene uloge²⁹⁵. Vrhuncem takvih promjena biti će odredba *Zakona o ustroju gradskih općina*, usvojenoga 1881. godine, koji će ženama, na temelju istovjetnih cenzusnih pretpostavaka kao i muškarcima, priznati aktivno biračko pravo na izborima u gradskim općinama, ali koja će biti ukinuta već 1885. godine²⁹⁶.

²⁹¹ MURAJ, „Svakodnevni život u 19. stoljeću“, 328–329.

²⁹² *Isto*, 330.

²⁹³ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 276.

²⁹⁴ NEMEC, BOLINAC, *Bečka i hrvatska moderna: poticaji i paralele*, 84.

²⁹⁵ *Isto*, 84.

²⁹⁶ ČEPULO, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, 104.

66. Promjenom u društvenim odnosima, u kontekstu modernizacijskih procesa, ženska građanska svakodnevica doživljava značajne promjene. Središnjim izvorom takvih promjena biti će obrazovne reforme u razdoblju bana Mažuranića uspostavljene *Zakonom o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, usvojenim 1874. godine, na temelju kojega se uvodi: (1) nekonfesionalno obvezno četverogodišnje osnovno obrazovanje muške i ženske djece, (2) ujednačavanje pravnoga položaja muškoga i ženskoga nastavnoga osoblja, uključujući i u svezi plaća te (3) ujednačavanje pravnoga položaja muškaraca i žena u svezi obrazovanja u preparandijama. Izgrađena je Državna mješovita pučka škola na Kaptolu, 1875. godine, i Škola sestara milosrdnica, 1877. godine²⁹⁷. Također, na proces promjene društvenoga položaja žena utjecati će i činjenica da, na temelju Zakona, subjektima školske obveze postaju i seoska, muška i ženska, djeca. Takva je činjenica odlučna s obzirom da je na prijelazu stoljeća gradsko stanovništvo sačinjavalo 10% ukupnoga stanovništva Banske Hrvatske. Prema Iveljić takvo stanje rezultiralo je porastom pismenosti žena, a što potvrđuje i podatak da je od ukupnoga broja žena na području Zagreba, njih čak 94.5% pohađalo pučku školu, a postotak nepismenosti smanjen je s 45.44% u 1869. godini na 25.08%²⁹⁸. Emancipacija žena u obrazovnome sustavu neće biti pravocrtan proces. Naime, *Zakon o ustroju pučkih škola i obrazovanju pučkih učitelja u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, usvojen 1888. godine, uvodi reakcionarnu ustanovu tzv. spolnoga celibata temeljem koje-ga je učiteljicom mogla postati neudana žena, odnosno temeljem kojega je neudana učiteljica prestajala biti učiteljicom ako je sklopila brak. Spolni celibat posljedica je stajališta prema kojemu udana žena kao učiteljica ne bi mogla ispunjavati svoje prirodne obveze u obitelji²⁹⁹. Nadalje, visoko obrazovanje za žene bilo je osobito diskriminativno. Studiranje na Sveučilištu ženama će biti dopušteno 1901. godine. Prva državna ženska preparandija osnovana je u Zagrebu, 1875. godine. Na prijedlog Marije Jambrišak, istaknute zagovornice ženskoga obrazovanja, u Zagrebu je, 1892. godine, osnovan Ženski licej. Iz navedenoga proistječe kako je zanimanje učitelja ono posredstvom kojega žene zakoračuju u građanski prostor. Međutim, i takav proces ima inherentno patrijarhalno izvorište. Naime, zanimanje učiteljice prikazivano je kao prihvatljivo jer proistječe iz ženinoga prirodnoga identiteta majke³⁰⁰.

²⁹⁷ BUNTAK, *Povijest Zagreba*, 770.

²⁹⁸ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 273.

²⁹⁹ Sonja ERCEG, Dora TATAJ, „Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Essehist*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 10(1), 2020., 87.

³⁰⁰ *Isto*, 86.

67. U procesu promjene položaja žena osnivaju se i pojedina ženska društva. Počev od Društva domorotkinja, osnovnoga 1842. godine, i Gospojinskoga društva, osnovanoga 1855. godine, društvo Gospojine osnovano je 1897. godine sa svrhom promicanja i poboljšanja ženskoga položaja u građanskome društvu. Ključnu ulogu u Gospojinama imat će inteligencija srednje klase. Marija Jambrišak i Milka Pogačić, članice „Gospojina“, promicati će napredak žena i posredstvom modnoga izričaja, ali i sveukupnoga stila primjenom ženskoga odjela s mašnom-kravatom ili leptir-mašnom te kratkom kosom³⁰¹.

68. Kao posebna vrsta zagrebačke građanske svakodnevnice u drugoj polovici 19. stoljeća uspostavlja se ženska građanska svakodnevica kao posljedica postupnoga ženskoga političkoga i društvenoga osamostaljenja. Naravno, ženska građanska svakodnevica u drugoj polovici 19. stoljeća bila je moguća ženama onoga položaja koji je, ekonomski i društveno, omogućavao djelomičnu emancipaciju žene od tradicionalnoga poimanja ženskoga položaja. Prema Erceg i Tataj, svakodnevica građanskih žena obuhvaćala je: (1) sudjelovanje u dobro-tvornim događanjima, osnivanje i sudjelovanje u dobrotvornim društvima, (2) posjećivanje kulturnih priredbi, (3) izbor i nadzor posluge u kući, (4) vođenje salona te (5) rad u čitao-nicama³⁰². Oblikovanju ženske građanske svakodnevnice doprinosi povjeravanje pojedinih dužnosti majke dadiljama, guvernantama i privatnim učiteljima. Žene, u pravilu, ne sudjeluju u kulturi kavana. Međusobnu interakciju žene ostvaruju kućnim druženjima. Naime, „poštujući forme uljudna ponašanja i stare navike, dame uopće nisu zalazile u javne lokale, nego su se poslijepodne sastajale po kućama prijatelja na uzbudljivim trač-partijama uz kavu i kolače. (...) Najizdašniju temu za razgovore nudila je ipak služinčad, što je damama davalo povoda za dubokoumna psihološka razmatranja. Pritom treba znati da ženski dio višeg društva bijaše bez ikakva posla“³⁰³.

69. Modernizacijski procesi u drugoj polovici 19. stoljeća u svezi s položajem žena ne mogu se, kvalitativno niti kvantitativno, poistovjetiti s usporednim procesima u zapadnoeuropskim državama. Naime, „konzervativna modernizacija“³⁰⁴ ženskoga položaja unaprijedit će položaj žena isključivo u svezi s odgojem i obrazovanjem. Ipak, do završetka 19. stoljeća, žene će se uspostaviti kao sudionik građanskoga društva. Naime, od 5.864 radnika u Zagrebu 1880. godine, 1.497, odnosno 25.5% sačinjavale su žene u obrtu i

³⁰¹ PRSTEC SMOLČEC, *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, 30–42.

³⁰² ERCEG, TATAJ, „Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, 85–86.

³⁰³ VUKELIĆ, *Tragovi prošlosti*, 125.

³⁰⁴ ERCEG, TATAJ, „Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, 82.

industriju, 183, odnosno 3.1% sačinjavale su žene u trgovini te 16, odnosno 0.27% sačinjavale su žene u prometu³⁰⁵. Prijelaz stoljeća obilježiti će i žene umjetnice poput Ivane Brlić-Mažuranić, Jagode Truhelke i Marije Jurić Zagorke, slikarice poput Slave Raškaj, glumice poput Marije Ružičke Strozzi i Nine Vavre, glazbenice poput Dore Pejačević, liječnice poput Milice Šviglin Čavov i Karole Maier Milobar, znanstvenice poput Tereze Paulić, profesorice poput Camille Lucerne i Jelice Belović Bernadziowske te doktorice znanosti poput Milice Bogdanovićeve. Naposljetku, kao publicistkinje, žene objavljuju članke u kojima opisuju i analiziraju položaj žena. U tom smislu ističe se Marija Fabković kao publicistkinja Balkana³⁰⁶.

³⁰⁵ IVELJIĆ, *Očevi i sinovi*, 285–287.

³⁰⁶ ERCEG, TATAJ, „Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, 82.

V. ZAKLJUČAK

1. U drugoj polovici 19. stoljeća, grad Zagreb, grad Maksimilijana Vrhovca, Josipa Juraja Strossmayera i Josipa Jelačića, uspostavlja se kao središte hrvatskoga građanskoga društva, a Zagrepčani svjedoče kulminaciji modernizacijskih procesa hrvatskoga narodnoga preporoda, simbolički oličenoj u izgradnji palače Jugosla-venske akademije znanosti i umjetnosti i palači Narodnoga hrvatskoga zemaljskoga kazališta. Procesi urbanizacije i industrijalizacije mijenjaju strukturu zagrebačkoga stanovništva, uspostavljaju Donji grad kao središte građanskoga života na području kojega građanstvo u nastajanju započinje izgradnju stambenih palača. Zagrebačka građanska kultura, tijekom druge polovice 19. stoljeća, s obzirom na pojedine oblike društvenoga i svakodnevnoga života, postaje iznimno diverzificirana. Uz kazalište, ples i glazbu te likovne umjetnosti kao tradicionalne oblike društvenoga života, a čiji je razvoj kontinuitet utvrđen slijedom ukupnosti umjetničkoga djelovanja u raznovrsnim društvenim tvorbama i razvojem umjetničke djelatnosti i umjetničke misli u pojedinim povijesnoumjetničkim razdobljima te koji se, tijekom druge polovice 19. stoljeća razvijaju temeljem toga kontinuiteta u skladu s načelima građanskoga društva, vrsna razlika građanske kulture grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća obuhvaća: (1) razvoj oblika društvenoga i svakodnevnoga života karakterističnih za zapadno građansko društvo te (2) početak sudjelovanja žena u oblicima građanskoga života.

2. Razvoj oblika društvenoga i svakodnevnoga života karakterističnih za zapad-no građansko društva obuhvaća intenzivan razvoj sportskoga i rekreativnoga života, uključujući osnivanje sportskih društava i društava za razonodu, središtem kojega postaje prostor Zapadnoga perivoja Zelene potkove, uz iznimku Sajmišta, te intenzivno uređenje vanjskih i unutarnjih prostora za sport i razonodu kao i razvoj kulture kavane i razvoj svakodnevnoga modnoga izričaja u skladu s bečkim, pariškim i engleskim uzorima. Početak sudjelovanja žena u oblicima građanskoga života obuhvaća promjenu društvenoga i političkoga položaja žene. Žena u građanskome društvu, formalno istovjetno kao i muškarci, sudjeluje u obrazovnome sustavu i na tržištu rada, a promjenu svojega položaja započinje izražavati i povjeravanjem pojedinih dužnosti majke trećim osobama te odbacivanjem tradicionalne

ženske mode i prihvaćanjem pojedinih muških odjevnih predmeta. U drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu, žena, redovno, sudjeluje u građanskome prostoru kao učiteljica. Na prijelazu stoljeća, među-tim, žene se započinju izražavati i u područjima koja su tradicionalno shvaćana kao područja djelovanja muškaraca, uključujući poduzetništvo. Na temelju toga, u građanskome životu oblikuje se ženska građanska svakodnevnica kao poseban izričaj ženskoga društvenoga i političkoga osamostaljenja. Iako se modernizacijski procesi u drugoj polovici 19. stoljeća u svezi s položajem žena ne mogu, kvalitativno i kvantitativno, poistovjetiti s usporednim procesima u zapadnoeuropskim državama, „konzervativna modernizacija“ ženskoga položaja biti će temeljem daljnjega razvoja ženskoga položaja i položaja žene u građanskome društvu.

3. U Zagrebu, tečajem 19. stoljeća, postupno i, redovno, neravnomjerno i u diskontinuitetu, ali u idejnome i duhovnome kontinuitetu, građansko-kapitalističko društvo je u nastajanju, sukladno unutarnjim i vanjskim političkim, društvenim i gospodarskim okolnostima. U takvoj se konstelaciji raznovrsnih i raznorodnih čimbenika rađa zagrebačka građanska kultura. Oblikovanje i razvoj zagrebačke građanske kulture u drugoj polovici 19. stoljeća potvrđuje: (1) inherentan kauzalitet procesa modernizacije i građanske kulture, odnosno, s time u svezi, kauzalitet društvenoga i gospodarskoga uređenja te (2) središnji značaj privredne elite u cjelokupnome procesu oblikovanja i razvoja građanskoga društva i građanske kulture.

4. Inherentan kauzalitet procesa modernizacije i građanske kulture obuhvaća uzročno-posljedičan odnos između procesa modernizacije i građanskoga društva te, slijedom toga, građanskoga društva i građanske kulture. Građanska kultura nastaje u građanskome društvu. Međutim, istovremeno, građansko društvo ne može biti društvo koje nije kapitalističko. Osnovni postulat građanskoga društva je zakonska ravnopravnost građana, i u formalnome i u materijalnome smislu. Bilo koje plansko gospodarsko uređenje pretpostavljeno je, u određenome opsegu i na određen način, faktičnim ili pravnim propisivanjem iznimaka od načela zakonske ravnopravnosti. Stoga, društvo koje nije građansko i kapitalističko ne može biti društvo građanske kulture. U oblikovanju i razvoju građansko-kapitalističkoga društva i, temeljem toga, građanske kulture u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća, središnji značaj imat će privredna elita. Uz sudjelovanje u procesima osnivanja ustanova kapitalističkoga gospodarstva, a osobito ustanova za novčano poslovanje, i ustanova za razvoj kapitalističkoga gospodarstva, a osobito Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, procesima uspostavljanja jedinstvenoga nacionalnoga tržišta te, naposljetku, procesima kapitalističkoga

tržišnoga natjecanja, a osobito osnivanjem trgovačkih društava i obrta, privredna elita bit će, temeljem svojega položaja u političkoj i društvenoj strukturi, pogonskim čimbenikom modernizacijskih procesa u postpreporodnome razdoblju. Simbol središnjega i odlučujućega značaja privredne elite u zagrebačkome građanskome društvu je Prva dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložba. Gospodarska izložba potvrđuje vizionarsku sposobnost članova Glavnoga odbora, ali i presudan značaj Komore u ranome hrvatskome građansko-kapitalističkome društvu, koji, predmnijevajući ekonomski i izvan-ekonomski potencijal događaja takve vrste, ispravno predviđaju značaj učinaka izložbe u odnosu na društveni, politički, kulturni i gospodarski položaja grada, ali i Trojedne Kraljevine, i to u općim pojmovima razvoja i oblikovanja zagrebačkoga, a istovremeno i hrvatskoga građansko-kapitalističkoga društva te, slijedom toga, zagrebačke i hrvatske građanske kulture u drugoj polovici 19. stoljeća i nadalje.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

1. Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu, *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu Trojedine kraljevine*, Zagreb: Brzotisak Antuna Jakića, 1864.
2. Slobodni i kraljevski grad Zagreb, *Statut za obće skupno groblje grada Zagreba u Mirogoju*, Zagreb: Tiskara i litografski zavod C. Albrechta, 1878.
3. Trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu, *50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu*, Zagreb: Dionička tiskara u Zagrebu, 1902.

LITERATURA

Knjige

1. Batušić, N. (1992) *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu*, Zagreb: Školska knjiga.
2. Buntak, F. (1996) *Povijest Zagreba*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
3. Čepulo, D. (2012) *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
4. Dobronić, (1983) *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova: Sabrani članci i rasprave*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti.
5. Engelsfeld, N. (2002) *Povijest hrvatske države i prava, Razdoblje od 18. do 20. stoljeća*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
6. Fanuko, N. (2019) *Sociologija*, Zagreb: Profil.
7. Gračanin H. i drugi (2012). *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1, Od prethistorije do 1918.*, Zagreb: Znanje.
8. Gross, M., Szabo, A. (1992) *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb: Globus.
9. Hobsbawm, E. (1989) *Doba kapitala: 1848–1875*, Zagreb: Školska knjiga.

10. Isaacs, H. R. (1989) *Idols of the Tribe*, London: Harvard University Press.
11. Iveljić, I. (2007) *Očevi i sinovi*, Zagreb: Leykam International.
12. Kampuš, I., Karaman, I. (1984) *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb: Školska knjiga,.
13. Karaman, I. (2000) *Hrvatska na pragu modernizacije (1750–1918)*, Zagreb: Naklada Ljevak.
14. Karaman, I. (1974) *Kako je nastajao moderni Zagreb*, Zagreb: Kajkavsko spravišće.
15. Knežević, S. (1996) *Zagrebačka zelena potkova*, Zagreb: Školska knjiga.
16. Kovačić, K. (1963) *Clochemerle u Zagrebu: humoristički zapisi vremena prošlog*, Zagreb: Stvarnost.
17. Kregar, J. i drugi (2008) *Uvod u sociologiju*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
18. Nemeč, K., Bolinac, M. (1997) *Bečka i hrvatska moderna: poticaji i paralele*, Zagreb: Školska knjiga.
19. Pfaff, W. (1993) *The Wrath of Nations*, New York, London: Simon & Schuster.
20. Rogoz, Z. (1986) *Mojih prvih 100 godina*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
21. Sabotič, I. (2007) *Stare zagrebačke kavane i krčme*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
22. Szabo, G. (2012) *O Zagrebu*, Zagreb: Muzej grada Zagreba.
23. Vukelić, V. (2003) *Tragovi prošlosti*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Članci i ostala literatura

1. Bezić, N. (2012) „Zagrebački klub „Kvak“ i glazba s posebnim osvrtom na razdoblje od osnutka 1879. do 1907. godine“, *Arti musices*, Hrvatsko muzikološko društvo, Odsjek za povijest hrvatske glazbe HAZU i Muzička Akademija Sveučilišta u Zagrebu, 43(1), 2012: 3–44.
2. Bauer, O. (1983) „Pojam nacije“, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 20(1), 1983: 99–116.
3. Burić, J. (2017) „Grof Janko Drašković“, *Pleter*, Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 1(1), 2017: 193–202.
4. Cifrić, I., Nikodem, K. (2006), „Socijalni identitet u Hrvatskoj: Koncept i dimenzije socijalnoga identiteta“, *Socijalna ekologija*, Hrvatsko sociološko društvo, 15(3), 2006: 173–202.
5. Čičak, A., Žuškić, A. (2013) „Nacionalni identitet i njegova važnost tijekom ulaska u Europsku uniju“, *Essehist*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 1(5), 2013: 97–103.

6. Čengić, D. (1992) „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850–1918. godine“, *Arhivski vjesnik*, 34/35, 1992: 97–107.
7. Damjanović, D. (2006) „Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa“, *Prostor*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 17(2), 2009: 243–246.
8. Dobronić, L. (1972) „Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb“, *Kaj*, Kajkavsko spravišće, 5(7/8), 1972: 90–113.
9. Erceg D., Tataj, S. (2020) „Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Essehist*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 10(1), 2020: 81–89.
10. Heka, L. (2017). „Analiza Austro-Ugarske i Hrvatsko-Ugarske nagodbe (u povodu 150. obljetnice Austro-Ugarske nagodbe)“, *Zbornik Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 38(2), 1991: 855–880.
11. Jukić, M. (2015) „Hrvatsko društvo likovnih umjetnika – 135 godina promicanja kulture i umjetnosti“, *Arhivski vjesnik*, 58(1), 2015: 209–227.
12. Kahle, D. (2004) „Građevinski propisi grada Zagreb u razdoblju od 1850. do 1918. godine“, *Prostor*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 12(2), 2004: 203–214.
13. Klajzner, I. (2020) „„Rasuta Baščina“: Slučaj hrvatskoj pjevačkog društva „Kolo“, *Arti musices*, Hrvatsko muzikološko društvo, Odsjek za povijest hrvatske glazbe HAZU i Muzička Akademija Sveučilišta u Zagrebu, 51(1), 2020: 83–94.
14. Knežević, S. (2019) „Urbanističke osnove Zagreba u razdoblju modernizacije“, *Peristil*, Društvo povjesničara umjetnosti, 62(1), 2019: 21–39.
15. Knežević, S. (2013) *Zelena potkova u Zagrebu*, povijesni vodič, Turistička zajednica Zagreba.
16. Kolar, M. (2014) „Urbanistički razvoj Zagreba tijekom 17. i 18. stoljeća“, *Essehist*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 6(6), 2014: 77–83.
17. Kolar-Dimitrijević, M. (1992) „Kako se trgovačko-obrtni muzej u Zagrebu pretvorio u etnografski muzej (Povodom obilježavanja 140-godišnjice rada Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu“, *Rado-vi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 25(1), 1992: 57–72.
18. Korunić, P. (1997) „Porijeklo i integracija nacije kao znanstveni problem“, *Migracijske i etničke teme*, Institut za migracije i narodnosti, 13(3), 1997: 151–188.
19. Maleković, V. (2000), „Historicizam u Hrvatskoj: Ideološki, narodno-gospodarstveni i kulturo-loški aspekti pojave neostilova u Hrvatskoj“, *Historicizam u Hrvatskoj*, 2, 2000: 13–41.
20. Meštrović, M., Obad-Šćitaroci, M. (2011) „Propisi i planiranje ljetnikovačkog područja Zagreba 1857–1940“, *Prostor*, 19(1), 2011: 114–125.

21. Milković, K. (2020) „The foundation of Mirogoj as the central cemetery of Zagreb“, *Review of Croatian history*, Hrvatski institut za povijest, 16(1), 2020: 43–58.
22. Muraj, A. (2011) „Svakodnevni život u 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske, Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Nakladni zavod Matice hrvatske, 2011: 309–339.
23. Muraj, I., Štulhofer, A. (2005) „Sportski i sveučilišni sadržaji na Mažuranićevu i Marulićevu trgu u Zagrebu“, *Prostor*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 14(1), 2006: 43–52
24. Nejašmić, I. (1994). „Populacijski razvitak Zagreba“, *Sociologija i prostor*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 32(123/124), 1994: 1–12.
25. Nikčević, S. (2015) „Dramski repertoar HNK u Zagrebu u vrijeme Prvoga svjetskoga rata i nastavak dotadašnje poetike, politike i organizacije“, *Dani Hrvatskoga kazališta*, HAZU i Književni krug Split, 41(1), 2015: 356–382.
26. Olujčić, B. (1992) „Dva jubileja Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu“, *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, 24(2), 1992: 193–201.
27. Pastović, D., Željko, D. (2016) „Zakonodavni okvir uređenja prostitucije na hrvatsko-slavonskom području 1852–1929“, *Pravni vjesnik*, Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2016: 29–54.
28. Perušić, M. (2015) „Gradnje i obnove Umjetničkog paviljona u Zagrebu“, *Portal*, Hrvatski restauratorski zavod, 2105: 183–205.
29. Premerl, N. (1974) „Ples kao oblik društvenog života u prošlosti Zagreba“, *Iz starog i novog Zagreba*, Muzej grada Zagreba, 5, 1974: 139–150.
30. Premerl, T. (2000) „Zagrebačka prvostolnica: restauracija kao metoda građenja“, *Historicizam u Hrvatskoj*, Muzej za umjetnost i obrt, 2, 2000: 63–70.
31. Pusić, E. (1995) „Identitet–Diverzitet–Kapacitet“, *Erasmus*, Erasmus nakladnik, 11, 1995: 2–10.
32. Sekulić, D. (2003) „Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatska“, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 40(2), 2003: 140–166.
33. Simončić, K. N. (2013) „Analiza izvora u rekonstrukciji mode Zagreba s prijelaza 19. u 20. stoljeće“, *Tekstil*, Hrvatski inženjerski savez tekstilaca, 62 (11/12), 2013: 424–439.
34. Simončić, K. N. (2011) „Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 43(1), 2011: 235–254.
35. Sršen, A. (2019) „Procesi integracije i oblikovanja hrvatske nacije kao zajednice novoga tipa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Pilar*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 12(24), 2019: 105–125.
36. Stančić, N. (2008) „Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja“, *Cris*, Povijesno društvo Križevci, 2008: 6–17.

37. Stančić, N. (1999). „Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske nacije“, *Etničnost i povijest*, Institut za migracije i narodnost, Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 1999: 117–138.
38. Šegregur, D. (2012) „Stvaranje Strossmayerove galerije“, *Cris*, Povijesni društvo Križevci, 14(1), 2012: 429–436.
39. Šetić, N. (1993) „O procesu nastanka suvremene hrvatske nacije u Istri – skica za buduća istraživanja“, *Društvena istraživanja*, Zavod za povijest i društvene znanosti HAZU – Rijeka, 2(4/5), 1993: 587–605.
40. Štulhofer, A. (1995) „Prilog istraživanju povijesti izgradnje športsko-rekreacijskih objekata u Zagrebu“, *Prostor*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 3(1), 1995: 55–72.
41. Župan, D. (2016) „Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske, Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Matica hrvatska, 2016: 237–308.
42. Blažević-Perušić, J. (2020) *U gostima povijesnom središtu Zagreba*, katalog izložbe, Centar za kulturu Trešnjevka.
43. Gulić, M., Kamenarović-Tonković, I. (2006) *Raspjevana hrvatska pjevačka društva*, katalog izložbe, Državni arhiv u Zagrebu.
44. Maleković, V. (2000) *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt, svezak 2.
45. Cvetko, D. (2018) *Problem interpretacije i valorizacije prostora Gradske kavane u Zagrebu*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
46. Čoza, I. (2016) *Zagorkina politička i feministička uvjerenja u skladu i opreci s njezinim književnim radom*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
47. Geljić, H. (2015) *Prostitucija u Zagrebu krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
48. Lelkić, S. (2016) *Zelena potkova u Zagrebu, Spomenik urbanizma i arhitekture urbanizma*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
49. Prstec Smolčec, L. (2018) *Odjeća kao simbol otpora od 1850. do 1950. godine*, diplomski rad, Tekstilno-tehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
50. Sikora, A. (2018) *Prostor i sjećanje – zaboravljene zagrebačke kavane*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

PRILOZI

POPIS TABLICA

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika u Gradu Zagrebu.....	16

POPIS SLIKOVNIH PRIKAZA

Slika 1. Trgovi Zelene potkove.....	34
Slika 2. Pogled Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe.....	50
Slika 3. Ženska surka.....	68